

Özbek Türkçesinde Olumsuzluk Biçimleri

Negation Forms In Uzbek Turkish

Hüseyin Yıldırım*

Öz:

Güncel Türkçe Sözlük'te dil bilimi terimi olarak olumsuzluk “Fiillerde -ma/-me eki, isimlerde değil ve yok sözleri getirilerek yapılan, yüklemın anlattığı kılışın veya oluşun gerçekleşmemesi, olmaması veya bulunmaması durumu” şeklinde açıklanır.

Türkiye Türkçesinde hem basit hem de birleşik kipli fiil cümlelerinde olumsuzluk, yükleme kip ekinden önce -mA işaretleyicisi (geniş zaman kipinde -mAz) getirilerek yapılır. Bazen de olumlu çekimdeki yüklemden sonra değil işaretleyicisi devreye sokularak fiil cümlesi olumsuz hâle dönüştürülür. İsim cümlelerinde ise yok ve değil işaretleyicileri ile olumsuzluk (yokluk) ifade edilir.

Türkçenin Güney-Doğu grubu lehçelerinden biri olan Özbek Türkçesinde de fiil veya isim cümlelerini olumsuz yapma biçimleri, hem yapısal olarak hem de kullanılan olumsuzluk işaretleyicileri açısından, Türkiye Türkçesi ile genel manada benzerdir. Özbek Türkçesinde de fiil cümleleri çoğunlukla -ma olumsuzluk eki ile (geniş zaman kipinde -mas); isim cümleleri ise yo'q “yok” ve emas “değil” işaretleyicileri ile olumsuz yapılır.

Özbek Türkçesinde olumsuzluğu sağlayan bu ek ya da sözcüklerin kullanımına dair belirli kurallar ve yapılar vardır. Bu çalışmada isimlerde bildirmenin, basit ve birleşik fiil kiplerinin, son olarak da yeterliliğın olumsuz biçimlerinde işletilen kurallar

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, huseyin.yildirim@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8876-3667

üzerinde durulacak; bu olumsuz biçimleri oluşturan kalıplar tespit edilecektir. Ayrıca bu kalıpların her biri için bir örnek çekim gösterilerek karşılıkları işlevler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesinde olumsuzluk, yokluk, Karluk grubu, olumsuzluk biçimleri, olumsuzluk işaretleyicileri

Abstract

In the Current Turkish Dictionary, negation as a linguistic term is explained as “The situation where the action or occurrence described by the predicate does not occur or does not exist, which is made by adding the -ma/-me suffix in verbs and the words değil and yok in nouns.”

In Turkey Turkish, in both simple and compound mood verb sentences, negation is made by adding the -mA marker (-mAz in the present tense) before the predicative mood suffix. Sometimes, the verb sentence is turned into a negative form by inserting değil (the not marker) after the predicate in the positive conjugation. In noun sentences, negation (absence) is expressed with the markers yok (no) and değil (not).

The ways of making verb or noun sentences negative in Uzbek Turkish, one of the South-Eastern group dialects of Turkish, are generally similar to Turkey Turkish, both structurally and in terms of the negation markers used. In Uzbek Turkish, verb sentences are mostly written with the negative suffix -ma (-mas in the present tense); noun clauses are made negative with the markers yo'q “yok” (none) and emas “değil” (not).

In Uzbek Turkish, there are certain rules and structures regarding the use of these suffixes or words that provide negation. In this study, we will focus on the rules that apply to indicative nouns, simple and compound verb tenses, and finally the negative forms of adequacy; The patterns that create these negative forms will be identified. In addition, The word endings will be shown for each of these patterns and the functions they provide will be evaluated.

Keyword: Negation in Uzbek Turkish, absence, Karluk group, negation forms, negation markers

Giriş

♦ Türkiye Türkçesinde olumsuzluk, ek veya sözcüklerle yapılır. Fiil cümlelerinde olumsuzluğun genellikle -mA ya da -mAz ekiyle bazen de değil ile; isim cümlelerinde ise yok sözcüğü ve değil edatıyla karşılandığı görülür. +sIz/+sUz ekini almış isimler yüklem konumunda ise yine isim cümlelerinin olumsuz biçimi yapılmış olur. Ayrıca ne...ne bağlacı ile de hem fiil hem de isim cümleleri olumsuz kılınır.

Nadir İlhan, Türkçede olumsuzluk ifade edilirken bu yapının eklerle, kelimelerle ya da kelime gruplarıyla ortaya konulduğunu, ancak bazen de olumlu anlam taşıyan kelimelerin kazandıkları anlamlarla, alışılmamış bağdaştırmalarla olumsuzluk anlamı ifade ettiğini belirtir. Buna bağlı olarak Türkçede olumsuzluğu Anlamsal Olumsuzluk ve Yapısal Olumsuzluk olmak üzere iki ana grupta değerlendirir (İlhan & Kabadayı, 2016: 32). Bunlardan yapısal olumsuzluk yaygın olarak -mA, -mAz, -sIz/-sUz gibi eklerle ve yok, değil, hiç gibi kelimelerle sağlanır (s.60).

Türkçede eklerle sağlanan olumsuzlukta -mA olumsuz çatı eki ve bu ekten başka eklerle kaynaşmasıyla ortaya çıkan -mAz, -mAdAn gibi fiilimsi ekleri ile isimlere eklenen -sIz olumsuz sıfat eki ve ayrıca -mAzllk ve -mAksIzIn birleşik ekleri kullanılır (İlhan, 2005: s.271). Bir varlığın veya özelliğin olmadığını anlatmak için kullanılan olumsuz isim cümlelerinin kuruluşunda ise olumsuzluk kavramı taşıyan değil, hiç, yok, hayır, ne ... ne (de), ama, aksi hâlde, yoksa gibi kelimeler bulunur (s.276).

Olumsuzluğun -mA, -mAz gibi ekler ve yok, değil gibi sözcüklerle yapıldığı konusunda görüşler genel itibariyle ortaktır. Ancak bazı noktalarda görüş ayrılıkları ortaya çıkar. Mesela +sIz eki konusunda Erten, isimden isim yapım eki olan +sIz ekine, zıtlık veya yokluk kastederek de olsa olumsuzluk eki demenin doğru olmadığını; isimlerden zıtlık, yokluk ve bulunmama ifade eden isimler yapmaya yarayan bir ek demek gerektiğini (2007: s.1172) belirtirken, Çürük, “+sXz işaretleyicisinin üstdilsel olumsuzluğa izin vermediğini -ihtiyatla da olsa- ifade edebiliriz” (2013: s.104) der. Ancak Üstünova ise bünyesinde {-sIz} ekini barındıran yüklem görevindeki kimse-siz-im, arkadaş-sız-ım, akraba-sız-ım gibi ad soylu dil birimlerinin, yüklem konumundayken, bu ek aracılığıyla kimsem yok, arkadaşım yok, akrabam yok cümlelerine eş değer olumsuz cümleler kurduğunu kabul eder (Üstünova, 2016: s.1706).

♦ Türkiye Türkçesindeki olumsuzluğu karşılama biçimlerinin Özbek Türkçesinde de genel olarak benzer olduğu görülür¹. Özbek Türkçesinde de basit fiil cümlelerinin olumsuz biçimi -ma eki ile yapılır; geniş zamanın olumsuzunda ise -mas eki kullanılır. Birleşik fiil kiplerinde ise olumsuzluk yine -ma ve -mas ekleri ya da emas ve yo'q ile sağlanır. İsim cümlelerinin olumsuz biçimlerinde yo'q ve emas devreye girer. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi na...na bağlacı ile de hem fiil hem de isim cümleleri olumsuz yapılır.²

1 Özbek Türkçesinde olumsuzluk ve olumsuzluk kategorisi “bo'lishli va bo'lishsizlik kategoriyalari” başlığı altında değerlendirilir. yozdim olumlu va yozmadim, yozganim yo'q, yozgan emasman, yozmaganim olumsuzluk (Abdurahmonov, 1966: s.198).

2 Olumsuzluğu karşılamak için isimden isim yapma eki +siz; zarf-fiil eki -may “-mAdAn; -mAyIp” (Har oqshom choy ichamiz, bugun ichmay qo'ya qolaylik. – Her akşam çay içiyoruz bu akşam da içmeyiverelim.), -masdan “-mAdAn” (Siz bizdan so'ramasdan ish qildingiz. – Siz bize sormadan iş yaptınız.); aslo “asla”, sira “asla, hiç” (Sen ketarsan, ortingdan yeta olmayman sira. – Sen gidersin arkandan yetişemem hiç.), hech “hiç” (Dadam uyga hech vaqtlı kelmaydi. – Babam eve hiç erken gelmiyor.) gibi ekler ve kelimeler de kullanılır. Bu çalışmada isim ve fiil cümlelerini olumsuz yapan kalıplar üzerinde durulacağından ek veya kelimelerle sağlanan olumsuz ifade biçimleri değerlendirilmeyecektir.

Özbek Türkçesinde basit kipteki fiil cümlelerinde olumsuzluğu belirtmek için kel-madi “gelmedi”, kelmayapman “gelmiyorum”, kelmaysan “gelmiyorsun, gelmeyecek-sin”, yozmasin “yazmasın” örneklerinde olduğu gibi esas olarak -ma olumsuzluk eki kullanılır. Geniş zamanın olumsuz biçimi -mas (-ma+r > maz > mas) eki yapılıır: kel-masman “gelmem”, yozmassan “yazmazsın”. Fiilimsi eklerini almış yapılarda kelgan emas (ya da kelganmas) “gelmedi”, olgan emasman “almadım”, o’qish emas “okumak değil”, o’qimoq emas “okumak değil”, ko’rmoqchi emasman “görmeyeceğim, görmek istemiyorum” örneklerinde görüldüğü gibi emas (e- “imek” + mas) ile olumsuzluk işa-retlenir, ancak kullanımı nadirdir. Ayrıca yo’q ile de olumsuzluk sağlanır: olgani yo’q “almadı”, ketgani yo’q “gitmedi”. Bazen de olumsuzluk manası na ... na yardımı ile ifa-de edilir: na o’qiydi, na yozadi “ne okuyor ne yazıyor, hem okumuyor hem yazmıyor” (Abdurahmonov, 1966: s.168; Yıldırım, 2020: s.145).

Türkiye Türkçesinde birleşik fiil kipleri ve isimlerde bildirme i- (imek) ek-fiili üze-rine -di, -miş, -se ekleri getirilerek (idi, imiş, ise) kurulur. Özbek Türkçesinde ise i- fiili e- şeklindedir ve üzerine -di, -gan, -mish, -mas ekleri gelerek oluşmuş biçimler (edi, ekan, emish³, emas) birleşik fiil kiplerinde ve isimlerde bildirmede kullanılır.

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki ek eylemleri karşılaştırarak değeren-diren Zilola Khudaybergenova, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki ek eylem-lerin gramatikal açıdan değerlendirilmesinin çok farklı olduğunu ifade eder. Türkiye Türkçesi gramerine ait kaynaklarda i-fiilinin isimlere ve eylemlere eklenen, varoluş anlamını katan ana yardımcı fiil, ek-fiil, ek eylem olarak ele alınırken Özbek Türkçesi dil bilimcilerinin Rus gramerindeki bakış açısından yola çıkarak, ek eylemleri, fiille-rin anlam açısından bir türü olarak tanımladığını belirtir. Türkiye Türkçesinde imek fiilinin hikâye (idi), rivayet (imiş) ve şart (ise) şekilleri kullanılır; Özbek Türkçesinde ise emoq fiilinin dört şekli (edi, ekan, emish, emas) olduğundan bahseder (Khuday-bergenova, 2020: s.162-163). Ayrıca çalışması sonucunda şu bulguları vurgular:

İdi/ edi ek eylemleri saf zaman anlamına sahiptir. Bu ek eylemler, her iki lehçede de aynı anlamlarda ve görevlerde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki imiş ek eyleminin kullanım alanı Özbek Türkçesindeki emish ek eylemine göre daha geniştir. İmiş/emish/ekan ek eylemleri ilk önce geçmiş zamana ait olan nesne, olay, şahıs hak-kında bilgi verir. imiş /emish ek eylemleri, bununla birlikte duyulmuşluk anlamını bildirmeye de yarar. imiş/ emish ek eylemleri geçmiş zamanda mevcut olup olmadığı net olmayan nesne, olay, hadiseyi anlatır. Özbek Türkçesindeki ekan ek eyleminin Türkçe karşılığı imiş’tir, ekan/ imiş geçmiş zamanda ortaya çıkan olayın konuşulan zamandaki neticesini ifade eder. Türkçede Özbek Türkçesindeki ekan ek eylemine fo-netik bakımdan uygun olan iken/ -ken mevcuttur. Ama Türkiye Türkçesinde bu ek, zarf-fiil yapmaktadır.

Özbek Türkçesinden farklı olarak Türkiye Türkçesinde ek eylemin ise şekli var-dır ve sözcüklere şart anlamını ekler ve imiş, idi ek eylemleri gibi yaygın olarak için kullanılır. Özbek Türkçesindeki emoq fiilinin esa şekli de yaygın olarak kullanılsa da sadece bağlaç görevindedir.

3 Özbek Türkçesinde günümüzde emish biçiminin kullanımı ekan kadar yaygın değildir. Kelayotgan emish “geliyormuş”, kelgan emish “gelmişmiş”, kelar emish “gelirmiş”, kelmoqchi emish “gelecekmış” örneklerinde olduğu gibi genelde -ayotgan, -gan, -ar, -moqchi eklerinden sonra gelerek rivayet yapar. emish şeklinin kullanımı ve işlevleri için (bkz. Hojiyev, 1970: s.145-146).

Özbek Türkçesindeki ek eylemlerin olumsuz şekli emas'dir. Emoq fiilinin geniş zaman çekimi olan (e-mas) bu ek eylem adlara ya da çekimli fiillere eklenerek olumsuzluk bildirir. Özbek Türkçesindeki bu ek eylemin Türkiye Türkçesindeki karşılığı değildir (2020: s.163-164)

◆ İsim cümlelerinde olumsuzluk Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde hem yapısal olarak hem de kullanılan işaretleyiciler açısından benzerdir. Türkiye Türkçesinde isim cümlelerinde olumsuzluk yok ve değil bazen de ne...ne ile sağlanır.

Türkiye Türkçesindeki isim cümlelerinin olumsuzluğu söz konusu olduğunda bu olumsuzluk işaretleyicilerinden devreye esas olarak yok girer: "Sizin evde de ekmek yokmuş.", "Öyle yorgunum ki hiç hâlim yok.", "Havada bir tek bulut yok." vb. Yüklem olarak kodlanan isim görevindeki dil birimi, kurduğu olumlu isim cümlesinde değil koşacını alarak olumsuz cümle kurar: "İzge, nöbetçi değil bugün.", "Elimdeki, senin aradığın kumaş değil.", "Ben kimsenin kocası değilim zaten.", "İzge hasta değildi bugün." vb. (Üstünova, 2016: s.1707).

Özbek Türkçesinde ise isim cümlelerinin olumsuz biçimi yo'q ve emas sözcükleri ile bazen de na...na ile yapılır. Bu açıdan karşılaştırıldığında yok ve na...na işaretleyicisinin hem Türkiye Türkçesinde hem de Özbek Türkçesinde aynen kullanıldığı, Türkiye Türkçesindeki değil işaretleyicisinin yerini ise Özbek Türkçesinde emas işaretleyicisinin aldığı görülür.

• yo'q "yok" işaretleyicisi ile yapılan olumsuzluk:

O'grining uyi ko'p, to'grining uyi yo'q. – Hırsızın evi çok, doğrunun evi yok.

Bolaning o'chirg'ichi yo'q. – Çocuğunun silgisi yok.

Bu ovqatning tuzi yo'q. – Bu yemeğin tuzu yok.

Yig'lashning foydasi yo'q. – Ağlamanın faydası yok.

Xonaning kaliti yo'q. – Odanın anahtarı yok.

• emas "değil" işaretleyicisi ile yapılan olumsuzluk:

Mening uyim senikichalik yaqin emas. – Benim evim seninki kadar yakın değil.

Tashlab ketish chora emas. – Bırakıp gitmek çözüm değil.

Sumkadagi narsalarning hammasi meniki emas. – Çantadaki eşyaların hepsi benim değil.

Ko'p gapirishni emas, ko'p fikrlashni o'rgan. – Çok konuşmayı değil, çok düşünmeyi öğren.

• na ... na "ne...ne" işaretleyicisi ile yapılan olumsuzluk:

Unda na kitob bor, na daftar. – Onda ne kitap var, ne defter.

Na suv bor, na biron yemish qolibdi. – Ne su var ne bir miktar yiyecek kalmış.

◆ Yukarıda gösterilen isim cümlelerinin olumsuzluk biçimleri ve işaretleyicilerinde olduğu gibi, fiil cümlelerinin olumsuzluk biçimleri ve işaretleyicileri açısından da Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde benzerlik hâkimdir.

Türkiye Türkçesinde fiil cümlelerinde esas olarak devreye olumsuzluk eki -mA girer. “Olumsuzluk eki” adıyla kodlanan dil biriminin görevi, eylem/yüklemde anlatılan hareketin gerçekleşmediğini bildirmektir: “Neden vermiyorsun notlarını bana?”, “Görememiş senin gitmediğini.” vb. Olumlu eylemin yüklem olduğu cümlelerde yüklemden sonra getirilen değil koşacıyla olumsuz cümle kurgulanabilir. “Daha önce buralara gelmiş değilim.”, “Bu romanı okuyor değilsin.”, “Fındıkları kırmış değilim.”, “Ağlayacak değilim karşınızda.” Olumsuzlaştırma işleminin {-mA} yerine değil işaretleyicisiyle yapılması, anlamsal fark yaratmak amacını güder. “Daha önce buralara gelmemişim.” cümlesi, uzun zaman önce gerçekleşmiş, unutulmaya yüz tutmuş, anımsanması zor bir hareketin bildirimini üstlenirken bir yandan da bu durum sonradan anımsandığı için zayıf olsa bile olasılığı düşündürür. “Daha önce buralara gelmiş değilim.” cümlesindeki anlama bunlara ek olarak reddetme, bu yolla kesinliği güçlendirme özelliği yüklenir (Üstünova, 2016: s.1707).

Özbek Türkçesinde de fiil cümlelerinin olumsuz biçiminde yüklem konumundaki fiil -ma ve -mas eklerini alır: “Men bugun darsga bormadim.– Ben bugün derse gitmedim.”, “Yaxshi do’st kek saqlamas.– İyi dost kin gütmez.” vb. Bazen de olumlu eylemin olduğu fiil cümlesi yüklemden sonra emas getirilerek olumsuz kılınabilir: “Men bu kitobni o’qigan emasman.– Ben bu kitabı okumuş değilim.”, Maktabga bormoqchi emas edim.– Aslında okula gidecek değildim.” vb. Aynı zamanda na...na ile de fiil cümleleri olumsuz yapılır: “Na yomg’ir yog’adi, na quyosh chiqadi.– Ne yağmur yağıyor, ne güneş çıkıyor.” vb.

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde olumsuzluk kavramı konusundaki bu genel değerlendirmelerden sonra, aşağıda Özbek Türkçesinde isimlerde bildirmenin; basit ve birleşik fiil kiplerinin; son olarak da yeterlilik kategorisinin olumsuz biçimleri üzerinde durulacak ve buna dair kullanım kalıpları tespit edilecektir⁴.

1. İsimlerde Bildirmenin (Ek-Fiilin) Olumsuz Biçimleri

Özbek Türkçesinde isimlerde bildirmenin geniş (şimdiki), görülen geçmiş ve öğrenilen geçmiş zamanlarında olumsuzluğu karşılamak için emas “değil” devreye girer; şartın olumsuzunu sağlamak için ise -ma eki kullanılır.

1.1. Geniş / Şimdiki Zamanın Olumsuz Biçimi

[isim + emas + zamir kökenli şahıs ekleri]

Özbek Türkçesindeki bu kalıp, isimlerde bildirmenin geniş (şimdiki) zamandaki olumsuz biçimini karşılar. Olumlu şekli, isim tabanlarına kişi zamirlerinin eklenmiş

⁴ Türkiye Türkçesinde şeklen olumsuz görünen bir cümle anlam bakımından olumlu olabilir. Diğer bir ifadeyle olumsuzluk ekinin ya da sözcüklerinin bulunduğu her cümle olumsuz cümle kabul edilmez. Üstünova bu durumu: Eylem cümlelerinde olduğu gibi ad cümlelerinde de olumsuzluğun geçerli olması için olumsuzluk işaretleyicisinin temel önermede olması ön koşuldur. Olumsuzluk ifadesi, temel önermede değilse olumlu cümle söz konusudur. “Anladım, sizin evde ekmek yokmuş.”, “Havada bulut yok” dedi sunucu.”, “İzge, nöbetçi değilse akşama bize gelin.” vb. (2016: s.1707) şeklinde vurgular. Özbek Türkçesinde de benzer durum söz konusudur. Bu çalışmada, yapısal olarak Özbek Türkçesindeki olumsuzluk biçimleri ve olumsuzluk kalıpları tespit edilip bu kullanım biçimlerine dair bir örnek çekim gösterilecek; şeklen olumsuz anlamca olumlu ya da şeklen olumlu anlam açısından olumsuz cümleler konusuna değinilmeyecektir.

şekillerinin (zamir kökenli şahıs eklerinin)⁵ getirilmesi ile oluşturulan bu çekimin olumsuz biçimi emas “değil” ile sağlanır. Bu olumsuz yapı ile, bir durumun ya da gerçeğin içinde bulunduğu şimdiki (geniş) zamanda olmadığı konuşur tarafından açıklanır.

Örnek çekim: t.1.ş. yosh emasman “genç değilim” / t.2.ş. yosh emassan “genç değil-sin” / t.3.ş. yosh emas “genç değildir” / ç.1.ş. yosh emasimiz “genç değiliz” / ç.2.ş. yosh emassiz “genç değilsiniz” / ç.3.ş. yosh emas(lar) “genç değiller”⁶

Örnek cümle: Sen bo‘ydoqsan, men bo‘ydoq emasman. – Sen bekârsın, ben bekâr değilim.

Sen hasis emassan. – Sen cimri değilsin.

Ular baxtli emaslar. – Onlar mutlu değiller.

1.2. Görülen Geçmiş Zamanın Olumsuz Biçimi

[isim + emas + (e)di + iyelik kökenli şahıs eki]

Bu kalıp, isimlerde bildirmenin görülen geçmiş zamandaki olumsuz biçimini karşılar. Olumlu şekli isim tabanından sonra edi “idi” ve üzerine gelen iyelik kökenli şahıs ekleri⁷ ile oluşturulur. Olumsuz biçiminde ise isimle edi arasına emas getirilir. Türkiye Türkçesinde i- fiilinin kullanımında düşmesi gibi Özbek Türkçesinde de e- fiili düşüp -di şeklinde eklenebilir. Bir durum ya da gerçeğin görülen geçmiş zamanda olmadığı konuşur tarafından kesin ve belirgin olarak ifade edilmesi söz konusudur.

Örnek çekim: t.1.ş. uyda emas edim (uyda emasdim) “evde değildim” / t.2.ş. uyda emas eding (uyda emasding) “evde değildin” / t.3.ş. uyda emas edi (uyda emasdi) “evde değildi” / ç.1.ş. uyda emas edik (uyda emasdik) “evde değildik” / ç.2.ş. uyda emas edingiz (uyda emasdingiz) “evde değildiniz” / ç.3.ş. uyda emas edi(lar) (uyda emasdilar) “evde değillerdi”

Örnek cümle: Hafta oxirida biz uyda emas edik. – Hafta sonu biz evde değildik.

Men o‘tgan yili bu maktabda o‘quvchi emas edim. – Ben geçen yıl bu okulda öğrenci değildim.

5 Özbek Türkçesinde, isimlerde bildirmenin geniş/şimdiki zaman çekiminde kullanılan zamir kökenli şahıs ekleri: t.1.ş. -man, t.2.ş. -san, t.3.ş. -(dir)Ø; ç.1.ş. -miz, ç.2.ş. -siz, ç.3.ş. -(dir)lar şeklindedir.

6 Bu çalışmada, Özbek Türkçesindeki olumsuzluk işaretleyicilerini belirlemek ana hedefe konulmuştur. Bu hedef doğrultusunda olumsuz biçimlerin kalıpları çıkartılmış ve bu kalıpların her biri için bir örnek çekim ve birkaç kullanım cümlesi verilmiştir. Konunun anlaşılır olması ve kalıpların cümle içerisinde görülmesi amacı ile verilen basit örnek cümleler tarafımızca oluşturulmuştur.

7 Özbek Türkçesinde, iyelik kökenli şahıs ekleri: t.1.ş. -m, t.2.ş. -ng, t.3.ş. -Ø; ç.1.ş. -k, ç.2.ş. -ngiz, ç.3.ş. -lar şeklindedir.

1.3. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Olumsuz Biçimi

1.3.1. [isim + emas + ekan + zamir kökenli şahıs eki]

Bu kalıp, isimlerde bildirmenin öğrenilen geçmiş zamandaki olumsuz biçimini karşılar. Çekimin olumlu şeklinde isim tabanına ekan ve üzerine zamir kökenli şahıs ekleri gelir. Olumsuz biçiminde ise isimle ekan arasına emas getirilir. Konuşur tarafından bir durum ya da gerçek belirsiz bir biçimde ifade edilir.

Örnek çekim: t.1.ş. o'quvchi emas ekanman "öğrenci değilmişim" / t.2.ş. o'quvchi emas ekansan "öğrenci değilmişsin" / t.3.ş. o'quvchi emas ekan "öğrenci değilmiş" / ç.1.ş. o'quvchi emas ekanmiz "öğrenci değilmişiz" / ç.2.ş. o'quvchi emas ekansiz "öğrenci değilmişsiniz" / ç.3.ş. o'quvchi emas ekan(lar) "öğrenci değilmişler"

Örnek Cümle: Kecha kasal emas ekan. – Dün hasta değilmiş.

Sen O'zbekistonlik emas ekansan. Sen Özbekistanlı değilmişsin.

Siz mendan katta emas ekansiz. – Siz benden büyük değilmişsiniz.

1.3.1. [isim + emas + emish + zamir kökenli şahıs eki]

Bu kalıp isimlerde bildirmenin öğrenilen geçmiş zamandaki olumsuz biçimini karşılayan ikinci bir tiptir. Kullanımı yukarıdaki kadar işlek değildir. Daha çok edebî metinlerde görülür.

Örnek çekim: t.1.ş. boy emas emishman "zengin değilmişim" / t.2.ş. boy emas emishsan "zengin değilmişsin" / t.3.ş. boy emas emish "zengin değilmiş" / ç.1.ş. boy emas emishmiz "zengin değilmişiz" / ç.2.ş. boy emas emishsiz "zengin değilmişsiniz" / ç.3.ş. boy emas emish(lar) "zengin değilmişler"

Örnek Cümle: Bu ish juda ham qiyin emas emish! – Bu iş çok da zor değilmiş!

Uning so'zlariga ko'ra men chiroyli emas emishman. – Onun söylediğine göre ben güzel değilmişim.

1.4. Şart Kipinin Olumsuz Biçimi

[isim + bo'l- fiili + -ma- olumsuzluk eki + sa eki + iyelik kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesinde isimlerde bildirmenin şartında bo'l- "olmak" fiili kullanılır. Olumlu çekimde bo'l- fiilinden sonra -sa şart eki gelirken olumsuz çekimde ise fiille kip eki arasına -ma olumsuzluk eki getirilir:

Örnek Çekim: t.1.ş. maktabda bo'lmasam "okulda değilsem" / t.2.ş. maktabda bo'lmasang "okulda değilsen" / t.3.ş. maktabda bo'lmasa "okulda değilse" / ç.1.ş. maktabda bo'lmasak "okulda değilsek" / ç.2.ş. maktabda bo'lmasangiz "okulda değilseniz" / ç.3.ş. maktabda bo'lmasalar "okulda değilseleler"

Örnek Cümle: Horg'in bo'lmasangiz, sizni ertalab ko'rishni xohlaymiz. – Yorgun değilseniz sabah sizi görmek isteriz.

Juda og'ir kasal bo'lmasang, doktorga bormagin. – Çok ağır hasta değilsen doktora gitme.

2. Basit Fiil Kiplerinin Olumsuz Biçimleri

Özbek Türkçesinde bildirme ve tasarlama kiplerinin basit çekimlerindeki olumsuz yapılar aşağıdaki gibidir.

2.1. Bildirme Kiplerinin Olumsuz Biçimleri

Türkiye Türkçesi gramerleri ile Özbek Türkçesi gramerleri arasında, fiil kiplerinin değerlendirilmesi konusunda bazı farklılıklar görülür. Özbek gramerleri zamanları o'tgan zaman (geçmiş zaman), hozirgi zamon (şimdiki zaman) ve kelasi zamon (gelecek zaman) olmak üzere üç ana başlık altında toplar. Basit zamanların hikâye ve rivayet biçimleri de bu ana başlıklar altında gruplandırılır. Kıyaslama yapılabilmesi için, bu ana ve alt başlıkların Özbek Türkçesi biçimini; ilgili kipi karşılayan ekleri; bu eklerin olumlu ve olumsuz örnekte kullanımını şu şekilde gösterebiliriz:

O'tgan Zaman (Geçmiş Zaman): a. Aniq o'tgan zamon fe'li (Görülen geçmiş zaman): -di: bordim – bormadim; b. Noaniq o'tgan zamon fe'li (Belirsiz geçmiş zaman): -gan: borganman – bormaganman / borgan emasman / borganim yo'q; -gandir: borganman – bormaganman; c. Uzak o'tgan zamon fe'li (Geçmiş zamanın hikâyesi / rivayeti): -gan edi/ekan/emish: borgan edim – bormagan edim / borgan emas edim / bormagan ekanman / borgan emishman; ç. O'tgan zamon hikoya fe'li (Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi): -(i)b edi: borib edim – bormab edim; d. O'tgan zamon eshitilganlik fe'li (Duyulan geçmiş zaman): -(i)b: boribman – bormabman; e. Tugallanmagan o'tgan zamon fe'li (Şimdiki-Geniş zamanın hikâyesi): -(a)r edi: borar edim – bormas edim; -ayotgan edi: borayotgan edim – bormayotgan edim; -moqda edi: bormoqda edim.

Hozirgi Zamon (Şimdiki Zaman): a. Eklerle yapılan: -yap: o'qiyapman – o'qimayapman; -yotib: ishlaqayotibman; -yotir: o'qiyotirman – o'qimayotirman; -moqda: o'qimoqdaman – o'qimoqda emasman; b. Tasvir fiilleriyle yapılan: yot-: o'qib yotibman, ishlab yotibdi – o'qimay yotibman; tur-: o'qib turibman, ishlab turibdi – o'qimay turibman; yur-: o'qib yuribman, ishlab yuribdi – o'qimay yuribman; o'tir-: o'qib o'tiribman, ishlab o'tiribdi – o'qimay o'tiribman

Kelasi Zamon (Gelecek Zaman): a. Hozirgi-kelasi zamon fe'li (Şimdiki-gelecek zaman): -a/-y: kelaman – kelmayman; b. Kelasi zamon gumon fe'li (Geniş zaman): -a(r): borarman – bormasman; c. Qat'iy kelasi zamon fe'li (Kesin gelecek zaman): -(a)jak: borajakman; ç. Tarixiy qat'iy kelasi zamon fe'li: -gu (-g'u, -qu, -ku) + iyelik eki +-dir: borg'umdir - bormag'umdir; -gay (-g'ay, -qay, -kay): borgayman – barmagayman; d. Kelasi zamon devom fe'li: -(a)digan: boradiganman – bormaydiganman; e. Kelasi zamon maqsad fe'li: -moqchi: bormoqchiman / bormoqchi edim / bormoqchi ekanman / bormoqchi emishman – bormoqchi emasman/ bormoqchi emas edim / bormoqchi emas ekanman / bormoqchi emas emishman (bkz. Abdurrahmanov, 1966: s. 287-300).

2.1.1. Görülen Geçmiş Zamanın Olumsuz Biçimleri

Özbek Türkçesinde bu kipin olumsuz biçimini karşılayan farklı yapılar vardır. Bu olumsuz biçimler olay ya da eylemin belirli (kesin) geçmiş zamanda veya belirsiz geçmiş zamanda gerçekleşmediğini ifade eder.

2.1.1.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -di zaman eki + iyelik kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesinde bu yapı görülen geçmiş zamanın olumsuz biçimini karşılar. Kesin belirli geçmiş zaman diyebileceğimiz bu yapıda konuşur olayın görgü tanığıdır ve olayın ya da eylemin yakın geçmişte gerçekleşmediğinden emindir. Kipin olumlu çekiminde -di eki kullanılır. Olumsuz çekiminde ise kip ekinden önce fiile -ma olumsuzluk eki getirilir:

Örnek Çekim: t.1.ş. tanishmadim “tanışmadım” / t.2.ş. tanishmading “tanışmadın” / t.3.ş. tanishmadi “tanışmadı” / ç.1.ş. tanishmadik “tanışmadık” / ç.2.ş. tanishmadingiz “tanışmadınız” / ç.3.ş. tanishmadi(lar) “tanışmadılar”

Örnek Cümle: Sen bilan tanishdik, lekin do'stlaring bilan tanishmadik. – Seninle tanıştık, ama arkadaşlarıyla tanışmadık.

Uchrashuvda muhim bir narsani gaplashmadingiz. – Toplantıda önemli bir şey konuşmadınız.

2.1.1.2. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -gan zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]⁸

Bu kalıpta -gan eki kullanılır. Olumsuzluğu belirtmek için kip ekinden önce -ma olumsuzluk eki getirilir. Bu olumsuz biçim olay ya da eylemin yakın geçmişte ve belirsiz zamanda gerçekleşmediğini ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. eshitmaganman “duymadım, duymamışım” / t.2.ş. eshitmaganman “duymadın” / t.3.ş. eshitmagan “duymadı” / ç.1.ş. eshitmaganmiz “duymadık” / ç.2.ş. eshitmaganisiz “duymadınız” / ç.3.ş. eshitmaganlar “duymadılar”

Örnek Cümle: Men oldinroq hech samolyotga minmaganman. – Ben daha önce uçağa hiç binmedim.

O'ylaymanki, siz uni oldin ko'rmagansiz. – Sanırım siz onu önceden görmediniz.

2.1.1.3. [fiil + -gan/-kan/-qan sıfat-fiil eki + emas + zamir kökenli şahıs eki]

Bu olumsuz biçim de olay ya da eylemin yakın geçmişte gerçekleşmediğini ifade etmek için kullanılan başka bir tiptir. Yukarıdakinden farklı olarak bu kalıpta olumsuzluk emas ile sağlanır. Volkan Coşkun, yukarıda gösterilen -ma olumsuzluk eki kullanılarak teşkil edilen cümlelerde, geride veya oldukça geride kalmış bir iş veya oluşun

⁸ Özbek Türkçesinde -gan (-kan /-qan) eki ile kurulan fiil kipi, çoğunlukla öğrenilen geçmiş zamanın ikinci bir tipi olarak anlatılır. Ancak işlev açısından daha çok görülen geçmiş zamanı karşılar. Mesela Coşkun, bu zamanın teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıslarda öğrenilen (duyulan) geçmiş zaman anlamından daha çok görülen geçmiş zaman anlamı olduğunu vurgular (Coşkun, 2017: s.128).

olumsuz olarak aktarımı söz konusu iken, emas ile yapılan olumsuz şeklin ise geçmiş bir iş veya oluşun kuvvetli bir reddi dile getirdiğini ifade eder (Coşkun, 2017: s.128).

Örnek Çekim: t.1.ş. eshitgan emasman “duymadım, duymuş değilim” / t.2.ş. eshitgan emassan “duymadın” / t.3.ş. eshitgan emas “duymadı” / ç.1.ş. eshitgan emasimiz “duymadık” / ç.2.ş. eshitgan emassız “duymadınız” / ç.3.ş. eshitgan emas(lar) “duymadılar”

Örnek Cümle: Men charchagan emasman. – Ben yorulmuş değilim.

Navoiyning ko'p g'azallarini o'qigan emasman. – Nevai'nin birçok gazelini okumuş değilim.

Hech kim umrida bunday mashinni ko'rgan emas. – Hiç kimse ömründe böyle bir araba görmüş değildi.

2.1.1.4. [fiil + -gan/-kan/-qan sıfat-fiil eki + iyelik eki + yo'q]

Bu kalıp da görülen geçmiş zamanın olumsuz biçimini karşılayan bir başka tiptir. Çekimde kullanılan -gan eki k ile biten fiillere -kan, q ile biten fiillere ise -qan şeklinde eklenir. Olumsuzluk ise yo'q ile belirtilir. Bir iş ya da eylemin yapılmadığı veya gerçekleşmediği net biçimde ifade edilir. Bu bakımdan yukarıdaki görülen geçmiş zamanın olumsuz biçimlerine kıyasla, işlevinde bir kesinlik ve kuvvetli vurgulama vardır.⁹

Örnek Çekim: t.1.ş. ko'rganim yo'q “görmedim, gördüğüm yok” / t.2.ş. ko'rganing yo'q “görmedin” / t.3.ş. ko'rgani yo'q “görmedi” / ç.1.ş. ko'rganimiz yo'q “görmedik” / ç.2.ş. ko'rganingiz yo'q “görmediniz” / ç.3.ş. ko'rganlari yo'q “görmediler”

Örnek Cümle: Men qarz so'ragani kelganim yo'q. – Ben borç istemeye gelmedim.

Ilgari hech o'zbek oshi yeganimiz yo'q. – Daha önce hiç Özbek pilavı yemedik.

Shu kitobni o'qib chiqqanim yo'q. – Bu kitabı okumadım.

Hech qachon sapakga kechikkani yo'q. – Hiçbir zaman derse geç kalmadı.

2.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Olumsuz Biçimleri

Özbek Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz biçimini karşılamak için işlek olarak -b ve -gandır eklerinin kullanıldığı iki tip yapı vardır. Bunlardan birincisi çıkarıma veya duyuma, ikincisi ise ihtimallere dayalıdır. Her iki yapıda da olumsuzluk -ma eki ile sağlanır.

⁹ Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zamanın bu tipi sadece olumsuz şekillerde kullanılır. yo'q kelimesi yerine bor kelimesi getirilerek yapılan olumlu şekli arkaik biçim olup örneği yok denecek kadar azdır (Öztürk, 1997: s.113).

2.1.2.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -b zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Bu yapı, öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz biçimini karşılayan asıl tiptir¹⁰. Geçmişte kalmış olay ya da eylemlerin kanıtlardan çıkarım yapılmasına veya duyuma dayalı ifade edilmiş biçimidir. Aynı zamanda bir olay ya da eylemin gerçekleşmediğinin konuşur tarafından yeni farkına varıldığını ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. ishlamabman “çalışmamışım” / t.2.ş. ishlamabsan “çalışmamışsın” / t.3.ş. ishlamabdi “çalışmamış” / ç.1.ş. ishlamabmiz “çalışmamışız” / ç.2.ş. ishlamabsiz “çalışmamışsınız” / ç.3.ş. ishlamabdilar “çalışmamışlar”

Örnek Cümle: Ishingizni hali tugatmabsiz. – İşinizi henüz bitirmemişsiniz.

O‘qishga bugun ham kelishmabdi. – Okula bugün de gelmemişler.

Darslarni har odatdagidek tayyorlanmabsan. – Derslerine her zamanki gibi hazırlanmamışsın.

2.1.2.2. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -gandır + zamir kökenli şahıs eki]

Öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz biçimini karşılayan bu ikinci tip, tahmin veya ihtimal bildirir. Olay ya da eylem geçmişte kalmıştır ve bunun bilgisi oldukça belirsizdir.

Örnek Çekim: t.1.ş. aytmagandirman “söylememişimdir, söylememiş olabilirim” / t.2.ş. aytmagandirsan “söylememişsindir” / t.3.ş. aytmagandir “söylememiştir” / ç.1.ş. aytmagandirmiz “söylememişizdir” / ç.2.ş. aytmagandirsiz “söylememişsinizdir” / ç.3.ş. aytmagandir(lar) “söylemişlerdir”

Örnek Cümle: Balki to‘yga ko‘p kishi kelmagandir. – Belki düğüne çok insan gelmemiştir.

U kitobni o‘qimagandirman, esimda yo‘q. – O kitabı okumamışımdır, hatırlamıyorum.

2.1.3. Şimdiki Zamanın Olumsuz Biçimleri

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın olumsuz biçimlerini karşılamak için farklı yapılar mevcuttur. Bu yapılarda olumsuzluk -ma eki ya da emas veya yo‘q ile sağlanır.

2.1.3.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -yap zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesinde kullanılan asıl şimdiki zaman kipidir. Bu kipte olumsuzluk, -yap şimdiki zaman ekinden önce -ma eki getirilerek sağlanır. Bir iş ya da eylemin içinde bulunulan zamanda yapılmamakta veya gerçekleşmemekte olduğunu ifade eder.

10 Türkiye Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipinde kullanılan -mİş/-mUş eki, günümüz Özbek Türkçesinde kullanımdan neredeyse düşmüştür. Eski Özbekçede ise -miş, gerçekliği konuşan için açık olmayan olayları ifade etme amacıyla kullanılmıştır (Şçerbak, 2016: s.105).

Örnek Çekim: t.1.ş. eshitmayapman “duymuyorum” / t.2.ş. eshitmayapsan “duymuyorsun” / t.3.ş. eshitmayapti “duymuyor” / ç.1.ş. eshitmayapmiz “duymuyoruz” / ç.2.ş. eshitmayapsiz “duymuyorsunuz” / ç.3.ş. eshitmayapti(lar) “duymuyorlar”

Örnek Cümle: Men tushuntiryapman, ammo sen hech eshitmayapsan. – Ben anlıyorum ama sen hiç dinlemiyorsun.

Anchadan buyon biznikiga kelmaysiz. – Uzun zamandır bize gelmiyorsunuz.

Kecha yomg'ir yog'di, ammo bugun yog'maypti. – Dün yağmur yağdı, ama bugün yağmıyor.

2.1.3.2. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -y zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesinde -a/-y ekiyle kurulan bu çekim işlev olarak şimdiki, gelecek ve geniş zaman kiplerini karşılar.¹¹ Bu kiplerden hangisinin işlevinde kullanıldığı cümlenin bağlamından ya da cümle içinde geçen zaman ifadelerinden anlaşılır. Olumsuz çekimde fiilden sonra -ma olumsuzluk eki ve üzerine -y kip eki getirilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelmayman “gelmiyorum” / t.2.ş. kelmaysan “gelmiyorsun” / t.3.ş. kelmaydi “gelmiyor” / ç.1.ş. kelmaymiz “gelmiyoruz” / ç.2.ş. kelmaysiz “gelmiyorsunuz” / ç.3.ş. kelmaydi(lar) “gelmiyorlar”

Örnek Cümle: O'z tariximizni uncha yaxshi bilmaymiz. – Kendi tarihimizi çok iyi bilmiyoruz.

Darsga vaqtda bormaydilar. – Derse zamanında gitmiyorlar.

Bu pichoq yaxshi kesmaydi. – Bu bıçak iyi kesmiyor.

2.1.3.3. [fiil + -moqda zaman eki + emas + zamir kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesinde -moqda eki ile kurulan bu şimdiki zaman çekiminin olumsuz biçimi emas ile sağlanır. Kullanımı işlek değildir. İşlevinde bir süreklilik, devamlılık söz konusudur. İş ya da eylemin sürekli veya aşamalı olarak yapılmadığını ya da gerçekleşmediğini ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. ishlamoqda emasman “çalışmıyorum” / t.2.ş. ishlamoqda emassan “çalışmıyorsun” / t.3.ş. ishlamoqda emas “çalışmıyor” / ç.1.ş. ishlamoqda emasmiz “çalışmıyoruz” / ç.2.ş. ishlamoqda emassiz “çalışmıyorsunuz” / ç.3.ş. ishlamoqda emaslar “çalışmıyorlar”

Örnek Cümle: Ta'tilda shaharda qolmoqda emasmiz. – Tatilde şehirde kalmıyoruz.

U yaxshi odam, hech yolg'on gapirmoqda emas. – O iyi bir insan, hiç yalan söylemiyor.

¹¹ Çekimde kullanılan -a/-y ekinin bağlama göre şimdiki zaman ya da gelecek zaman olabileceğini göstermek için Özbek gramercileri bu kipi “Hozirgi – Kelasi Zamon (Şimdiki – Gelecek Zaman)” şeklinde adlandırılır (Mesela, bkz: Rasulov & Mirazizov, 2005: s.143).

2.1.3.4. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotir zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesindeki bu olumsuz yapı tam içinde bulunulan anda iş ya da eylemin gerçekleşmekte olmadığını ifade eder. Kullanımı işlek değildir ve genelde edebî metinlerde görülür.

Örnek Çekim: t.1.ş. gapirmayotirman “söylemiyorum” / t.2.ş. gapirmayotirsan “söylemiyorsun” / t.3.ş. gapirmayotir “söylemiyor” / ç.1.ş. gapirmayotirmiz “söylemiyoruz” / ç.2.ş. gapirmayotirsiz “söylemiyorsunuz” / ç.3.ş. gapirmayotir(lar) “söylemiyorlar”

Örnek Cümle: Yomg'irdan hech narsa ko'rinmayotir. – Yağmurdan dolayı hiçbir şey görünmüyor.

Biz ularga noto'g'ri gapirmayotirmiz, ishning bo'larini tushundiryapmiz. – Biz onlara yalan söylemiyoruz, işin doğrusunu anlatıyoruz.

2.1.3.5. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotgandir + zamir kökenli şahıs eki]

İçinde bulunulan anda bir iş ya da eylemin gerçekleşmekte olmadığına dair bir varsayımı ya da ihtimali ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. ishlayotgandirman “çalışmıyorumdur, çalışmıyor olabilirim” / t.2.ş. ishlayotgandirsan “çalışmıyorsundur” / t.3.ş. ishlayotgandir “çalışmıyordur” / ç.1.ş. ishlayotgandirmiz “çalışmıyoruzdur” / ç.2.ş. ishlayotgandirsiz “çalışmıyorsunuzdur” / ç.3.ş. ishlayotgandir(lar) “çalışmıyorlardır”

Örnek Cümle: Menimcha, hozir ishlayotgandirsan. – Bence şu an çalışmıyorsundur.

Siz hozir o'qimayotgandirsiz. - Şu anda okumuyor olabilirsiniz.

2.1.3.6. [fiil + -(a)yotgan sıfat-fiil eki + iyelik eki + yo'q]

Özbek Türkçesinde olumsuz biçimi yo'q ile sağlanan bu şimdiki zaman çekimi, tam içinde bulunulan anda iş ya da eylemin yapılmadığını / gerçekleşmediğini ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. ko'rayotganim yo'q “görmüyorum” / t.2.ş. ko'rayotganing yo'q “görmüyorsun” / t.3.ş. ko'rayotgani yo'q “görmüyor” / ç.1.ş. ko'rayotganimiz yo'q “görmüyoruz” / ç.2.ş. ko'rayotganingiz yo'q “görmüyorsunuz” / ç.3.ş. ko'rayotganlari yo'q “görmüyorlar”

Örnek Cümle: Biz sizga uylanishni taklif qilayotganimiz yo'q. – Biz size evlilik teklif etmiyoruz.

Sizga hech kim gapirayotgani yo'q. – Size hiç kimse bir şey söylemiyor.

2.1.4. Geniş Zamanın Olumsuz Biçimleri

2.1.4.1. [fiil + -mas olumsuzluk eki + zamir kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesinde geniş zamanın olumsuz biçimini karşılayan bu yapıda -mas eki kullanılır. İş ya da eylemin geniş zaman sürecinde gerçekleşmediğini / yapılmayacağını ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. aytmasman “söylemem” / t.2.ş. aytmassan “söylemezsin” / t.3.ş. aytmas “söylemez” / ç.1.ş. aytasmiz “söylemeyiz” / ç.2.ş. aytmassiz “söylemezsiniz” / ç.3.ş. aytmaslar “söylemezler”

Örnek Cümle: Balki bugun darsga bormasman. – Belki bugün derse gitmem.

Bundan so'ng bu ishni aslo qilmasmiz. – Bundan sonra bu işi asla yapmayız.

Sening gapingga u hech qachon ishonmas. – Senin sözüne o hiçbir zaman inanmaz.

Bunday gaplarni do'stlar aytmaslar. – Bu tür sözleri dostlar söylemezler.

2.1.4.2. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -y zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Yukarıda da ifade edildiği üzere bu kalıp hem şimdiki ve gelecek zamanın hem de geniş zamanın olumsuz işlevinde kullanılır. Bu işlev, cümlenin bağlamından veya cümle içindeki zaman ifadelerinden anlaşılır.

Örnek Çekim: t.1.ş. o'qimayman “okumam” / t.2.ş. o'qimaysan “okumazsın” / t.3.ş. o'qimaydi “okumaz” / ç.1.ş. o'qimaymiz “okumayız” / ç.2.ş. o'qimaysiz “okumazsınız” / ç.3.ş. o'qimaydilar “okumazlar”

Örnek Cümle: Hech qachon yolg'on gapirmaydi. – Hiçbir zaman yalan söylemez.

Biz ko'pincha o'z xatolarimizni ko'rmaymiz. – Genellikle kendi hatalarımızı görmeyiz.

Afsuski, aksariyat insonlar hech kitob o'qimaydilar. – Maalesef birçok insan hiç kitap okumaz.

2.1.5. Gelecek Zamanın Olumsuz Biçimleri

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın olumsuz biçimlerini karşılamak için farklı yapılar mevcuttur. Bu yapılarda olumsuzluk çoğunlukla -ma eki ile bir kalıpta ise emas ile sağlanır.

2.1.5.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -y zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Yukarıda da belirtildiği gibi, şimdiki ve geniş zamanın olumsuz işlevinde kullanılan bu biçim Özbek Türkçesinde gelecek zaman fonksiyonunu da karşılar. Bir iş ya da eylemin yakın gelecekte yapılmayacağını ya da gerçekleşmeyeceğini ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. bormayman “gitmeyeceğim” / t.2.ş. bormaysan “gitmeyeceksin” / t.3.ş. bormaydı “gitmeyecek” / ç.1.ş. bormaymiz “gitmeyeceğiz” / ç.2.ş. bormaysiz “gitmeyeceksiniz” / ç.3.ş. bormaydi(lar) “gitmeyecekler”

Örnek Cümle: Bu hafta oxiri qishloqqa bormaymiz. – Bu hafta sonu köye gitmeyeceğiz.

Nonushtadan keyin uydan chiqmaydilar. – Kahvaltıdan sonra evden çıkmayacaklar.

Men bugungi seminarda qatnashmayman. – Ben bugünkü seminere katılmayacağım.

2.1.5.2. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -yajak zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Kesin gelecek zamanı karşılayan bu biçim Özbek Türkçesinde işlek değildir. Daha çok edebi metinlerde görülür.

Örnek Çekim: t.1.ş. ishlayajakman “(kesinlikle) çalışmayacağım” / t.2.ş. ishlayajaksan “çalışmayacaksın” / t.3.ş. ishlayajak “çalışmayacak” / ç.1.ş. ishlayajakmiz “çalışmayacağız” / ç.2.ş. ishlayajaksiz “çalışmayacaksınız” / ç.3.ş. ishlayajak(lar) “çalışmayacaklar”

2.1.5.3. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -ydigan zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Bu kipin olumlu biçimi, bir iş veya hareketin gelecek zamanda yapılmasının amaçlandığını belirtirken, olumsuz şekli ise zorunlu hâllerden dolayı bir iş veya eylemin kesin olarak gerçekleşmeyeceğini / yapılamayacağını ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. ishlaydiganman “(büyük ihtimalle) çalışmayacağım” / t.2.ş. ishlaydigansan “çalışmayacaksın” / t.3.ş. ishlaydigan “çalışmayacak” / ç.1.ş. ishlaydiganmiz “çalışmayacağız” / ç.2.ş. ishlaydigansiz “çalışmayacaksınız” / ç.3.ş. ishlaydigan(lar) “çalışmayacaklar”

Örnek Cümle: Men sizni uzoq kutmaydiganman. – Seni fazla beklemeyeceğim.

2.1.5.4. [fiil + - adigan / -ydigan + emas + zamir kökenli şahıs eki]

Bu yapının olumsuz biçiminde emas kullanılır. Bir iş ya da eylemin büyük olasılıkla gerçekleşmeyeceğini / yapılamayacağını ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. kutadigan emasman “beklemeyeceğim, bekleyecek değilim” / t.2.ş. kutadigan emassan “beklemeyeceksin, bekleyecek değilsin” / t.3.ş. kutadigan emas “beklemeyecek, bekleyecek değil” / ç.1.ş. kutadigan emasimiz “beklemeyeceğiz, bekleyecek değiliz” / ç.2.ş. kutadigan emassiz “beklemeyeceksiniz, bekleyecek değilsiniz” / ç.3.ş. kutadigan emaslar “beklemeyecekler, bekleyecek değiller”

Örnek Cümle: Men sizni uzoq kutadigan emasman. – Ben seni uzun süre beklemeyeceğim.

2.1.5.5. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -sa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak]

Özbek Türkçesindeki bu yapıda geleceğe dair bir tahmin söz konusudur. Varsayımında bulunan konuşur bir iş ya da eylemin muhtemelen gerçekleşmeyeceğini ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. ishlamasam kerak “(muhtemelen) çalışmayacağım” / t.2.ş. ishlamasang kerak “çalışmayacaksın” / t.3.ş. ishlamasa kerak “çalışmayacak” / ç.1.ş. ishlamasak kerak “çalışmayacağız” / ç.2.ş. ishlamasangiz kerak “çalışmayacaksınız” / ç.3.ş. ishlamasa(lar) kerak “çalışmayacaklar”

Örnek Cümle: Men uylanmasam kerak. – Ben muhtemelen evlenmeyeceğim.

Uchrashuvga kelmasangiz kerak. – Muhtemelen toplantıya gelmeyeceksiniz.

2.1.5.6. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -gan + bo'lsa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak]

Özbek Türkçesindeki bu yapıda da geleceğe dair bir tahmin vardır.

Örnek Çekim: t.1.ş. ishlamagan bo'lsam kerak “(muhtemelen) çalışmamış olacağım” / t.2.ş. ishlamagan bo'lsang kerak “çalışmamış olacaksın” / t.3.ş. ishlamagan bo'lsa kerak “çalışmamış olacak” / ç.1.ş. ishlamagan bo'lsak kerak “çalışmamış olacağız” / ç.2.ş. ishlamagan bo'lsangiz kerak “çalışmamış olacaksınız” / ç.3.ş. ishlamagan bo'lsa(lar) kerak “çalışmamış olacaklar”

2.1.5.7. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotgan + bo'lsa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak]

Bu yapıda da yukarıdaki iki kalıpta olduğu gibi geleceğe dair bir tahmin söz konusudur.

Örnek Çekim: t.1.ş. ishlamayotgan bo'lsam kerak “(muhtemelen) çalışmıyor olacağım” / t.2.ş. ishlamayotgan bo'lsang kerak “çalışmıyor olacaksın” / t.3.ş. ishlamayotgan bo'lsa kerak “çalışmıyor olacak” / ç.1.ş. ishlamayotgan bo'lsak kerak “çalışmıyor olacağız” / ç.2.ş. ishlamayotgan bo'lsangiz kerak “çalışmıyor olacaksınız” / ç.3.ş. ishlamayotgan bo'lsa(lar) kerak “çalışmıyor olacaklar”

2.2. Tasarlama Kiplerinin Olumsuz Biçimleri

2.2.1. Emir Kipinin Olumsuz Biçimleri¹²

[fiil + -ma olumsuzluk eki + şahsı karşılayan emir eklerinden biri]

Özbek Türkçesinde emir kipinin olumsuz biçimi -ma ekiyle sağlanır. Çekimde şahısları göstermek için şu eklerden biri kullanılır: t.1.ş. -yin, t.2.ş. -Ø/-gin, t.3.ş. -sin, ç.1.ş. -ylik, ç.2.ş. -ng/-ngiz, ç.3.ş. -sinlar.

Örnek Çekim: t.1.ş. ketmayin “gitmeyeyim” / t.2.ş. ketma(gin) “gitme” / t.3.ş. ketmasin “gitmesin” / ç.1.ş. ketmaylik “gitmeyelim” / ç.2.ş. ketmang(iz) “gitmeyin(iz)” / ç.3.ş. ketmasinlar “gitmesinler”

Örnek Cümle: Siz bu ishni ertaga qo‘ymang. – Siz bu işi yarına bırakmayın.

Men bilan tortishma. – Benimle tartışma.

Hech kimga yomon so‘z aytmaylik. – Hiç kimseye kötü söz söylemeyelim.

U yer juda xatarli, aslo bormasinlar. – Orası çok tehlikeli, sakın gitmesinler.

2.2.2. İstek Kipinin Olumsuz Biçimleri

Özbek Türkçesinde istek kipinin olumsuz biçimlerini karşılamak için farklı kalıplar kullanılır.

2.2.2.1. [fiil + moqchi kip eki + emas + zamir kökenli şahıs eki]¹³

Özbek Türkçesinde -moqchi eki ile kurulan bu istek kipinde olumsuz biçim emas getirilerek sağlanır. İşlev olarak bir iş ya da eyleme dair geleceğe yönelik bir isteğin, bir niyetin olmadığını ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. gaplashmoqchi emasman “konuşmak istemiyorum” / t.2.ş. gaplashmoqchi emassan “konuşmak istemiyorsun” / t.3.ş. gaplashmoqchi emas “konuşmak istemiyor” / ç.1.ş. gaplashmoqchi emasmiz “konuşmak istemiyoruz” / ç.2.ş. gaplashmoqchi emassiz “konuşmak istemiyorsunuz” / ç.3.ş. gaplashmoqchi emaslar “konuşmak istemiyorlar”

Örnek Cümle: Siz bilan bu to‘g‘rida gaplashmoqchi emasman. – Sizinle bu konuda konuşmak istemiyorum.

Sen bugun nega kutubxonaga bormoqchi emassan. – Sen bugün neden kütüphaneye gitmek istemiyorsun.

Do‘stim bilan bu yozgi ta‘tilda qishloqqa ketmoqchi emasmiz. – Arkadaşımın bu yaz tatilinde köye gitmek istemiyoruz.

12 Özbek Türkçesinde buyruq-istak mayli (emir-istek kipi) başlığı altında emir ve istek kipi bir arada değerlendirilir. Burada kalıpları görmek için emir ve istek kipi olarak iki ayrı başlık açılmıştır.

13 Özbek Türkçesinde -moqchi eki ile oluşturulan kipte geleceğe yönelik bir istek, arzu veya niyet söz konusudur ve amaç mayli (amaç kipi) olarak bilinir. Bu sebeple -moqchi eki ile kurulan kip, bazı araştırmacılar tarafından istek kipinin alt tipleri arasında (Bkz. Öztürk, 2021: s.342; Yıldırım, 2020: s.194), bazı araştırmacılar ise gelecek zaman tipleri arasında değerlendirir (Bkz. Coşkun, 2017: 132).

2.2.2.2. [fiil + moqchi + bo'l- fiili + -ma olumsuzluk eki + -di + iyelik kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesinde istek kipini karşılayan bu yapı, bir iş ya da eyleme dair henüz karar verilmediğini gösterir.

Örnek Çekim: t.1.ş. ketmoqchi bo'lmadim "(henüz) gitmek istemedim" / t.2.ş. ketmoqchi bo'lmading "gitmek istemedin" / t.3.ş. ketmoqchi bo'lmadi "gitmek istemedi" / ç.1.ş. ketmoqchi bo'lmadik "gitmek istemedik" / ç.2.ş. ketmoqchi bo'lmadingiz "gitmek istemediniz" / ç.3.ş. ketmoqchi bo'lmadi(lar) "gitmek istemediler"

2.2.2.3. [fiil + -adigan /-ydiyan + bo'l- fiili + -ma olumsuzluk eki + -di + iyelik kökenli şahıs eki]

Bu yapıda olumsuzluğu karşılamak için bo'l- yardımcı fiilinden sonra -ma eki getirilir. Bir iş ya da eylemi gerçekleştirilmeme konusunda bir karar alındığını gösterir.

Örnek Çekim: t.1.ş. yozadigan bo'lmadim "(hiç) yazmak istemedim" / t.2.ş. yozadigan bo'lmading "yazmak istemedin" / t.3.ş. yozadigan bo'lmadi "yazmak istemedi" / ç.1.ş. yozadigan bo'lmadik "yazmak istemedik" / ç.2.ş. yozadigan bo'lmadingiz "yazmak istemediniz" / ç.3.ş. yozadigan bo'lmadi(lar) "yazmak istemediler"

Örnek Cümle: Shundan keyin shaharni yolg'iz aylanadigan bo'lmadim. – Ondan sonra şehri tek başıma dolaşmak istemedim.

2.2.2.4. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -ydiyan + bo'l- fiili + -di + iyelik kökenli şahıs eki]

Bu yapı da yukarıdaki kalıbın benzeridir. Ancak bu defa olumsuzluk eki -ma ana fiile getirilir. Yine bir iş ya da eylemi gerçekleştirilmeme karar alındığını gösterir.

Örnek Çekim: t.1.ş. yozmaydigan bo'ldim "yazmamak istedim" / t.2.ş. yozmaydigan bo'lding "yazmamak istedin" / t.3.ş. yozmaydigan bo'ldi "yazmamak istedi" / t.1.ş. yozmaydigan bo'ldik "yazmamak istedik" / ç.2.ş. yozmaydigan bo'ldingiz "yazmamak istediniz" / ç.3.ş. yozmaydigan bo'ldi(lar) "yazmamak istediler"

Örnek Cümle: Shundan keyin shaharni yolg'iz aylanmaydigan bo'ldim. – Ondan sonra şehri tek başıma dolaşmamak istedim.

2.2.2.5. [fiil + -gi/-ki/-qi + iyelik eki + kel- + -ma olumsuzluk eki + kip eki + şahıs eki]

Özbek Türkçesinde istek kipini karşılayan bu yapının olumsuz biçimi kel- fiiline -ma eki getirilerek karşılanır.

Örnek Çekim: t.1.ş. borgim kelmadi "gidesim gelmedi, gitmek istemedim" / t.2.ş. borging kelmadi "gitmek istemedin" / t.3.ş. borgisi kelmadi "gitmek istemedi" / ç.1.ş. borgimiz kelmadi "gitmek istemedik" / ç.2.ş. borgingiz kelmadi "gitmek istemediniz" / ç.3.ş. borgilari kelmadi "gitmek istemediler"

Örnek Cümle: Sira ishongim kelmayapti. – Asla inanasım gelmiyor.

Bu yerdan ketkisi kelmaydi. – Buradan gidesi gelmiyordu.

Uylangandan beri uydan chiqqisi kelmaydi. – Evlendiğinden beri evden çıkası gelmiyordu.

Hozirgina eshitganlariga ishongisi kelmadi. – Şu an duyduklarına inanası gelmedi.

2.2.2.6. [fiil + -gi/-ki/-qi + iyelik eki + yo'q]

Yukarıdaki biçimin benzeri olan bu yapı da yine istek kipinin olumsuz biçimini karşılar. Bu defa olumsuzluk yo'q ile sağlanır.

Örnek Çekim: t.1.ş. borgim yo'q “gidesim yok” / t.2.ş. borging yo'q “gidesin yok” / t.3.ş. borgisi yo'q “gidesi yok” / ç.1.ş. borgimiz yo'q “gidesimiz yok” / ç.2.ş. borgingiz yo'q “gidesiniz yok” / ç.3.ş. borgilari yo'q “gidesileri yok”

Örnek Cümle: Uchrashuva borgimiz yo'q. – Toplantıya gidesimiz yok.

2.2.2.7. [fiil + -ma olumsuzluk eki -gay kip eki + zamir kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesinde -gay eki ile kurulan istek kipinin bu olumsuz biçimi çok yaygın değildir. Daha çok edebî metinlerde görülür.

Örnek Çekim: t.1.ş. o'qimagayman “okumak istemiyorum, okumayacağım” / t.2.ş. o'qimagaysan “okumak istemiyorsun” / t.3.ş. o'qimagay “okumak istemiyor” / ç.1.ş. o'qimagaymiz “okumak istemiyoruz” / ç.2.ş. o'qimagaysiz “okumak istemiyorsunuz” / ç.3.ş. o'qimagaylar “okumak istemiyorlar”

2.2.3. Şart Kipinin Olumsuz Biçimleri

[fiil + -sa kip eki + -ma olumsuzluk eki + iyelik kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesinde şart kipinin olumsuz biçimi -ma eki ile karşılar. Bu kalıp, aynı zamanda istek kipinin olumsuz işlevinde de kullanılır.

Örnek Çekim: t.1.ş. o'qimasam “okumasam” / t.2.ş. o'qimasang “okumasan” / t.3.ş. o'qimasa “okumasa” / ç.1.ş. o'qimasak “okumasak” / ç.2.ş. o'qimasangiz “okumasanız” / ç.3.ş. o'qimasalar “okumasalar”

Örnek Cümle: Tinglmasang, o'rgana olmaisan. – Dinlemezsen öğrenemezsin.

Sen sapakdan keyin uyga ketmasang. – Sen dersten sonra eve gitmesen.

Siz kelmasangiz, biz boramiz. – Siz gelmezseniz, biz gideriz.

Yugurmasak, avtobusga yetolmaymiz. – Koşmasak otobüse yetişemeyiz.

2.2.4. Gereklilik Kipinin Olumsuz Biçimleri

2.2.4.1. [fiil + -maslik mastar eki + iyelik eki + kerak / lozim]

Özbek Türkçesinde gereklilik kipinin olumlu biçimi, fiil üzerine -(i)sh mastar eki ve sonrasında iyelik ekleri ile kerak / lozim sözlerinden birinin getirilmesi ile oluşturulur. Olumsuz biçimde ise -(i)sh ekinin yerini -maslik eki alır. Bir iş ya da eylemin yapıl-maması gerektiğini veya gerçekleştirilmemesinin bir zorunluluk olduğunu ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. gaplashmasligim kerak / lozim “konuşmamalıyım, konuşma-mam lazım” / t.2.ş. gaplashmasliging kerak “konuşmamalısın” / t.3.ş. gaplashmasligi kerak “konuşmamalı” / ç.1.ş. gaplashmasligimiz kerak “konuşmamalıyız” / ç.2.ş. gap-lashmasligingiz kerak “konuşmamalısınız” / ç.3.ş. gaplashmasliklari kerak “konuşma-malılar”

Örnek Cümle: Onangni va otangni xafa qilmasliging kerak. – Anneni ve babanı üzmemelisin.

Baland ovoz bilan gaplashmasligingiz kerak. – Yüksek sesle konuşmamalısınız.

Haqsizlik oldida jim turmasligimiz kerak. – Haksızlık karşısında susmamalıyız.

2.2.4.2. [fiil + -(i)sh/-moq/-(u)v) mastar eki + iyelik eki + kerak / lozim + emas]

Özbek Türkçesinde yukarıdaki kalıpla benzer bir kalıp daha vardır. Ama bu kalıp-da farklı olarak olumsuzluk emas ile sağlanır.

Örnek Çekim: t.1.ş. borishim kerak emas “gitmemeliyim, gitmem gerekmez, git-mem gerekli değil” / t.2.ş. borishing kerak emas “gitmemelisin” / t.3.ş. borishi kerak emas “gitmemeli” / ç.1.ş. borishimiz kerak emas “gitmemeliyiz” / ç.2.ş. borishingiz ke-rak emas “gitmemelisiniz” / ç.3.ş. borish(lar)i kerak emas “gitmemeliler”

Örnek Cümle: Menimcha, bu ishni qilishing kerak emas. – Bence bu işi yapmama-lısın.

Menga hech narsa berishngiz kerak emas. – Bana hiçbir şey vermenize gerek yok.

3. Birleşik Fiil Kiplerinin Olumsuz Biçimleri

3.1. Hikâye Kiplerinin Olumsuz Biçimleri

Özbek Türkçesinde kiplerin hikâyesi edi (e-di) ek-eylemi ile yapılır. Kullanımda e- yardımcı fiili düşüp kip eklerinin üzerine -di şeklinde doğrudan da eklenebilir.

3.1.1. Görülen Geçmiş Zamanın Olumsuz Hikâye Biçimleri

3.1.1.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki+ -gan + (e)di + iyelik kökenli şahıs eki]

Bu kalıpta olumsuzluğu bildirmek için -ma eki kullanılır. Çekimde kullanılan -gan eki her ne kadar Türkiye Türkçesindeki öğrenilen geçmiş zamanda kullanılan -mış ekine karşılık gelse de bu yapı işlev olarak görülen geçmiş zamanın hikâyesini karşılar.

Örnek Çekim: t.1.ş. ishlamagan edim “çalışmamıştım” / t.2.ş. ishlamagan eding “çalışmamıştın” / t.3.ş. ishlamagan edi “çalışmamıştı” / ç.1.ş. ishlamagan edik “çalışmamıştık” / ç.2.ş. ishlamagan edingiz “çalışmamıştınız” / ç.3.ş. ishlamagan edilar “çalışmamışlardı”

Örnek Cümle: Men bu filmni ko‘rmagan edim. – Ben bu filmi izlememişim.

Biz ilgari hech qachon Samarqandga bormagan edik. – Biz daha önce Semerkant’a hiç gitmemiştik.

Bundan oldin bunday yoqimli ovoz eshitmagandim. – Daha önce hiç bu kadar hoş bir ses duymamıştım.

Görülen geçmiş zamanın olumsuz hikâye biçimini karşılayan bu kalıp, işlev olarak şimdiki zamanın olumsuz hikâye şeklini de karşılar:

Men hozir kitob o‘qimagan edim. – Şu an kitap okumuyordum.

3.1.1.2. [fiil + -gan /-kan /-qan + emas + edi + iyelik kökenli şahıs eki]

Yukarıdakinden farklı olarak bu kalıpta olumsuzluğu bildirmek için emas kullanılır. Bir iş ya da oluşun geçmişte yapılmadığını veya gerçekleşmediğini belirtir.

Örnek Çekim: t.1.ş. kechikkan emas edim “gecikmemiştim” / t.2.ş. kechikkan emas eding “gecikmemiştin” / t.3.ş. kechikkan emas edi “gecikmemişti” / ç.1.ş. kechikkan emas edik “gecikmemiştik” / ç.2.ş. kechikkan emas edingiz “gecikmemiştiniz” / ç.3.ş. kechikkan emas edilar “gecikmemiştiler”

Örnek Cümle: Men bu kitobni o‘qigan emas edim. – Ben bu kitabı okumamıştım.

Bunchalik hech charchagan emas edingiz. – Hiç bu kadar yorulmamıştınız.

3.1.1.3. [fiil + -gan/-kan/-qan sıfat-fiil eki + iyelik eki + yo‘q + edi]

Bu kalıpta olumsuzluk yo‘q işaretleyicisi ile sağlanır. Yukarıdaki emas ile yapılan olumsuzluğa göre bir iş ya da oluşun geçmişte yapılmadığını veya gerçekleşmediğini daha net ve kesin belirtir.

Örnek Çekim: t.1.ş. ko‘rganim yo‘q edi “görmemişim, gördüğüm yoktu” / t.2.ş. ko‘rganing yo‘q edi “görmemiştin” / t.3.ş. ko‘rgani yo‘q edi “görmemişti” / ç.1.ş. ko‘rganimiz yo‘q edi “görmemiştik” / ç.2.ş. ko‘rganingiz yo‘q edi “görmemiştiniz” / ç.3.ş. ko‘rganlari yo‘q edi “görmemişlerdi”

Örnek Cümle: Oldinroq hech o‘zbek oshi yeganimiz yo‘q edi. – Daha önce hiç Özbek pilavı yememiştik.

Shu kitobni o‘qib chiqqanim yo‘q edi. – Bu kitabı okumamıştım.

3.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Olumsuz Hikâye Biçimleri

3.1.2.1. [fiil + -ma + -b + (e)di + iyelik kökenli şahıs eki]

Geçmişte gerçekleşen bir iş ya da eylemin, o zamandan daha önce yapılmadığını ya da gerçekleşmediğini ifade eder. Hikâyeyi işaretleyen edi biçimindeki e- yardımcı fiili kullanımda düşebilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. koʻrmab edim “görmemiştim” / t.2.ş. koʻrmab eding “görmemiştin” / t.3.ş. koʻrmab edi “görmemişti” / ç.1.ş. koʻrmab edik “görmemiştik” / ç.2.ş. koʻrmab edingiz “görmemiştiniz” / ç.3.ş. koʻrmab edilar “görmemiştiler”

Örnek Cümle: Hali bunday katta janjallarni koʻrmab edim. – Hiç bu kadar büyük kavga görmemiştim.

U bunaqa uyni oldin koʻrmab edi. – O daha önce hiç böyle bir ev görmemişti.

3.1.2.2. [fiil + -ma olumsuzluk eki+ -gan + boʻlsa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak + edi]

Geçmişte kalmış bir iş ya da olayın gerçekleşmemiş olma ihtimali, yapılmadığının muhtemel olduğu belirtilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. ketmagan boʻlsam kerak edi “(muhtemelen) gitmemiştim” / t.2.ş. ketmagan boʻlsang kerak edi “gitmemiştin” / t.3.ş. ketmagan boʻlsa kerak edi “gitmemişti” / ç.1.ş. ketmagan boʻlsak kerak edi “gitmemiştik” / ç.2.ş. ketmagan boʻlsangiz kerak edi “gitmemiştiniz” / ç.3.ş. ketmagan boʻlsa(lar) kerak edi “gitmemişlerdi”

Örnek Cümle: Bu dam olish kuni qishloqqa bormagan boʻlsa kerak edi. – Bu hafta sonu köye gitmemiş olmalı.

3.1.3. Şimdiki Zamanın Olumsuz Hikâye Biçimleri

3.1.3.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki+ -yotgan + (e)di + iyelik kökenli şahıs eki]

Belirli bir geçmiş zamanda, bir iş ya da eylemin yapılmamakta veya gerçekleşmemekte olduğunu ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelmayotgan edim “gelmiyordum” / t.2.ş. kelmayotgan eding “gelmiyordun” / t.3.ş. kelmayotgan edi “gelmiyordu” / ç.1.ş. kelmayotgan edik “gelmiyorduk” / ç.2.ş. kelmayotgan edingiz “gelmiyordunuz” / ç.3.ş. kelmayotgan edi(lar) “gelmiyorlardı”

Örnek Cümle: Koʻpdan beri koʻrinmayotgan edingiz/ koʻrinmayotgandingiz. – Uzun zamandır görünmüyordunuz.

3.1.3.2. [fiil + -ma olumsuzluk eki+ -yotgan + bo'lsa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak+ edi]

Belirli bir geçmiş zamanda, bir iş ya da eylemin yapılmamakta veya gerçekleşmekte olduğunu dair bir tahmin, ihtimal belirtme söz konusudur.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelmayotgan bo'lsam kerak edi “(muhtemelen) gelmiyordum” / t.2.ş. kelmayotgan bo'lsang kerak edi “gelmiyordun” / t.3.ş. kelmayotgan bo'lsa kerak edi “gelmiyordun” / ç.1.ş. kelmayotgan bo'lsak kerak edi “gelmiyorduk” / ç.2.ş. kelmayotgan bo'lsangiz kerak edi “gelmiyordunuz” / ç.3.ş. kelmayotgan bo'lsa(lar) kerak edi “gelmiyorlardı”

Örnek Cümle: Siz o'sha paytda ishlamayotgan bo'lsangiz kerak edi. – Siz o saatte muhtemelen çalışmıyordunuz.

3.1.3.3. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotir zaman eki + edi + iyelik kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesindeki bu olumsuz yapı belirli bir geçmişte tam içinde bulunulan anda iş ya da eylemin yapılmıyor olduğunu veya gerçekleşmekte olmadığını ifade eder. Kullanımı işlek değildir.

Örnek Çekim: t.1.ş. gapirmayotir edim “söylemiyordum” / t.2.ş. gapirmayotir eding “söylemiyordun” / t.3.ş. gapirmayotir edi “söylemiyordun” / ç.1.ş. gapirmayotir edik “söylemiyorduk” / ç.2.ş. gapirmayotir edingiz “söylemiyordunuz” / ç.3.ş. gapirmayotir edilar “söylemiyorlardı”

Örnek Cümle: Yomg'ir tufayli hech narsa ko'rinmayotir edi. – Yağmurdan dolayı hiçbir şey görünmüyordu.

3.1.3.4. [fiil + -moqda + emas + edi + iyelik kökenli şahıs eki]

Belirli bir geçmiş zamanda, iş ya da eylemin devam eden süre içerisinde yapılmadığını veya gerçekleşmediğini ifade eder. Kullanımı işlek değildir ve genelde edebî metinlerde görülür.

Örnek Çekim: t.1.ş. ishlamoqda emas edim “çalışmıyordum” / t.2.ş. ishlamoqda emas eding “çalışmıyordun” / t.3.ş. ishlamoqda emas edi “çalışmıyordun” / ç.1.ş. ishlamoqda emas edik “çalışmıyorduk” / ç.2.ş. ishlamoqda emas edingiz “çalışmıyordunuz” / ç.3.ş. ishlamoqda emas edi(lar) “çalışmıyorlardı”

Örnek Cümle: Biz bu masala üstida anchadan beri ishlamoqda emas edik. – Uzun süreden beri bu konu üzerinde çalışmıyorduk.

3.1.4. Geniş Zamanın Olumsuz Hikâye Biçimleri

[fiil + -mas + (e)di + iyelik kökenli şahıs eki]

Geçmişte devam eden bir işin ya da eylemin artık devam etmediğini ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. bilmas edim “bilmezdim” / t.2.ş. bilmas eding “bilmezdin” / t.3.ş. bilmas edi “bilmezdi” / ç.1.ş. bilmas edik “bilmezdik” / ç.2.ş. bilmas edingiz “bilmezdiniz” / ç.3.ş. bilmas edi(lar) “bilmezlerdi”

Örnek Cümle: Ilgari men o'zbek tilini bilmas edim. – Önceden ben Özbek Türkçesini bilmezdim.

Biz sizdan so'ramasdan ish qilmas edik. – Biz size sormadan hiçbir şey yapmazdık.

3.1.5. Gelecek Zamanın Olumsuz Hikâye Biçimleri

3.1.5.1. [fiil + -moqchi + emas + (e)di + iyelik kökenli şahıs eki]

Yukarıda istek kipi altında da belirtildiği üzere, Özbek Türkçesinde -moqchi ekinin kullanıldığı kip amaçlı (amaç kipi) olarak değerlendirilir. Kipte geleceğe yönelik bir amaç, bir niyet söz konusudur. Olumsuz hikâyesinde ise aslında bir iş ya da eylemin yapılmasına dair bir amaç ya da niyetin olmadığını ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. bormoqchi emas edim “gitmeyecektim” / t.2.ş. bormoqchi emas eding “gitmeyecektin” / t.3.ş. bormoqchi emas edi “gitmeyecekti” / ç.1.ş. bormoqchi emas edik “gitmeyecektik” / ç.2.ş. bormoqchi emas edingiz “gitmeyecektiniz” / ç.3.ş. bormoqchi emas edilar “gitmeyeceklerdi”

Örnek Cümle: Uchrashuvga bormoqchi emasdim, lekim borishim kerak edi. – Toplantıya gitmeyecektim ama gitmek zorunda kaldım.

Kechirasiz, sizni xafa qilmoqchi emas edim. – Özür dilerim sizi üzmemek istemedim.

3.1.5.2. [fiil + -ma + ydigan + (e)di + iyelik kökenli şahıs eki]

İş ya da eylemin gerçekleştirilmesine dair duyulan pişmanlık dile getirilir. Yapılmasa daha iyi olurdu anlamı taşır.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelmaydigan edim “gelmeyecektim” / t.2.ş. kelmaydigan eding “gelmeyecektin” / t.3.ş. kelmaydigan “gelmeyecekti” / ç.1.ş. kelmaydigan edik “gelmeyecektik” / ç.2.ş. kelmaydigan edingiz “gelmeyecektiniz” / ç.3.ş. kelmaydigan edilar “gelmeyeceklerdi”

Örnek Cümle: Maktabga bormaydigan edim. – Okula gitmeyecektim.

Aslida kelmaydigan eding. – Aslında gelmeyecektin.

3.1.5.3. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -sa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak + edi]

İş ya da eylemin yapılmasına veya gerçekleştirilmesi yönelik bir niyetin muhtemelen olmadığı ancak sonradan yapılmak zorunluluğunun ortaya çıktığı ifade edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelmasam kerak edi “(muhtemelen) gelmeyecektim” / t.2.ş. kelmasang kerak edi “gelmeyecektin” / t.3.ş. kelmasa kerak edi “gelmeyecekti” / ç.1.ş. kelmasak kerak edi “gelmeyecektik” / ç.2.ş. kelmasangiz kerak edi “gelmeyecektiniz” / ç.3.ş. kelmasa(lar) kerak edi “gelmeyeceklerti”

Örnek Cümle: Uchrashuvga bormasam kerak edi, lekim borishim kerak edi. – Toplantıya muhtemelen gitmeyecektim ama gitmek zorundaydım.

3.1.6. Şart Kipinin Olumsuz Hikâye Biçimleri

3.1.6.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -sa + iyelik kökenli şahıs eki + edi]

Geçmişte bir şarta bağlı gerçekleşmeyen iş ya da eylemin muhtemelen sonuçlarını ifade etmek için kullanılır.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelmasam edi “gelmeseydim” / t.2.ş. kelmasang edi “gelmeseydin” / t.3.ş. kelmasa edi “gelmeseydi” / ç.1.ş. kelmasak edi “gelmeseydik” / ç.2.ş. kelmasangiz edi “gelmeseydiniz” / ç.1.ş. kelmasa(lar) edi “gelmeselerdi”

Örnek Cümle: O'qimasam edi, muvaffaqiyatga erisha olmas edim. – Eğer ders çalışmasaydım başarıya ulaşamazdım.

Kechqurun biznikiga kelmasang edi. – Keşke akşam bize gelmeseydin.

3.1.6.2. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -gan + iyelik eki + da + edi]

Geçmişte bir şarta bağlı iş ya da eylem eğer gerçekleşmese veya yapılmasa ortaya çıkacak sonuçların neler olacağını ifade etmek için kullanılır.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelmaganimda edi “(eğer) gelmeseydim” / t.2.ş. kelmaganingda edi “gelmeseydin” / t.3.ş. kelmaganida edi “gelmeseydi” / ç.1.ş. kelmaganimizda edi “gelmeseydik” / ç.2.ş. kelmaganingizda edi “gelmeseydiniz” / ç.3.ş. kelmagan(lar)ida edi “gelmeselerdi”

Örnek Cümle: Men sizning oldingizga kelmaganimda edi, xafa bo'lar edim. – Eğer yanınıza gelmeseydim, üzülürdüm.

3.1.7. Gereklilik Kipinin Olumsuz Hikâye Biçimleri

Özbek Türkçesinde gereklilik kipi olarak değerlendirilen ayrı bir kip ve kipi karşılayan özel bir ek yoktur. Türkiye Türkçesindeki gereklilik kipinin olumsuz biçimlerini karşılayan analitik yapılar şu şekildedir:

3.1.7.1. [fiil + -maslik mastar eki + iyelik eki + kerak / lozim + edi]

Gerekli olmadığı hâlde gerçekleştirilen bir iş ya da eylemin yapılmasından dolayı duyulan pişmanlık dile getirilir. Ancak iş veya eylem yapılmıştır ve artık sonuçlarını değiştirmek mümkün değildir.

Örnek Çekim: t.1.ş. bormasligim kerak edi “gitmemeliydim, gitmemem gerekirdi” / t.2.ş. bormasliging kerak edi “gitmemeliydin” / t.3.ş. bormasligi kerak edi “gitmemeliydi” / ç.1.ş. bormasligimiz kerak edi “gitmemeliydik” / ç.2.ş. bormasligingiz kerak edi “gitmemeliydiniz” / ç.3.ş. bormasliklari kerak edi “gitmemeliydiler”

Örnek Cümle: Chet elga chiqmasligingiz kerak edi. – Yurtdışına çıkmamalısınız.

3.1.7.2. [fiil + -ish mastar eki + iyelik eki + kerak + emas+ edi]

Geçmişte gerçekleştirilen bir iş ya da eylemin aslında yapılmaması gerektiği ifade edilir. Fakat iş veya eylem yapılmıştır ve artık sonuçlarını değiştirmek mümkün değildir.

Örnek Çekim: t.1.ş. borishim kerak emas edi “gitmemeliydim, gitmeme gerek yoktu” / t.2.ş. borishing kerak emas edi “gitmemeliydin” / t.3.ş. borishi kerak emas edi “gitmemeliydi” / ç.1.ş. borishimiz kerak emas edi “gitmemeliydik” / ç.2.ş. borishingiz kerak emas edi “gitmemeliydiniz” / ç.3.ş. borishlari kerak emas edi “gitmemeliydiler”

Örnek Cümle: U odamni bu yerga keltirishing kerak emas edi. – O kişiyi buraya getirmemeliydin.

3.2. Rivayet Kiplerinin Olumsuz Biçimleri**3.2.1. Geçmiş Zamanın Olumsuz Rivayet Biçimleri**

Özbek Türkçesinde geçmiş zamanın olumsuz rivayet biçimi birkaç farklı kalıpla yapılır. Bu biçimlerde rivayeti işaretlemek için ekan ya da emish kullanılır. Bunlardan ekan ekan duyarak öğrenme anlamı katarken emish ise genelde sonradan farkına varma anlamı, bazen de sonradan duyma anlamı taşır. Emish yapısının bu anlamlardan hangisine geldiği metinden anlaşılır (Khudaybergenova, 2020: s.160).

3.2.1.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -gan + ekan / emish + zamir kökenli şahıs eki]

Bu yapıda olumsuzluğu karşılamak için -ma olumsuzluk eki, rivayeti karşılamak için ise ekan kullanılır. Geçmişte kalmış bir iş ya da olayın gerçekleşmediğinin sonradan birinden duyulduğu ifade edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. o'qimagan ekanman “(sanırım) okumamışım/ okumamış imişim” / t.2.ş. o'qimagan ekansan “okumamışsın” / t.3.ş. o'qimagan ekan “okumamış” / ç.1.ş. o'qimagan ekanmiz “okumamışız” / ç.2.ş. o'qimagan ekansiz “okumamışsınız” / ç.3.ş. o'qimagan ekan(lar) “okumamışlar”

Örnek Cümle: Aytishlariga qaraganda, ishni hali ham tamomlamagan ekansiz. – Söylediklerine göre işi henüz bitirmemişsiniz.

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -gan + emish + zamir kökenli şahıs eki]

Yukarıdaki ile benzer olan bu bu kalıpta olumsuzluk -ma eki ile yapılır; geçmiş zamanın rivayeti ise emish ile işaretlenir. Geçmişte kalmış bir iş ya da olayın gerçekleşmediğinin sonradan birinden duyulduğu ya da sonradan farkına varıldığı ifade edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. o'qimagan emishman "okumamış imişim" / t.2.ş. o'qimagan emishsan "okumamış imiş" / t.3.ş. o'qimagan emish "okumamış imiş" / ç.1.ş. o'qimagan emishmiz "okumamış imişiz" / ç.2.ş. o'qimagan emishsiz "okumamış imişsiniz" / ç.3.ş. o'qimagan emish(lar) "okumamış imişler"

Örnek Cümle: Shahar xalqi bunday gilamni bir umr ko'rmagan ekan. – Şehir halkı böyle bir halıyı ömründe görmemişmiş.

3.2.1.2. [fiil + -gan /-kan/ +qan eki + emas + ekan/ emish + zamir kökenli şahıs eki]

Yukarıdakine benzer olan bu yapıda olumsuzluk emas ile sağlanır. Geçmişte yapılmayan bir iş ya da olayın sonradan birinden duyulduğu veya gerçekleşmediğinin farkına varıldığı söz konusu edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelgan emas ekanman "gelmemişim; gelmiş değilmişim" / t.2.ş. kelgan emas ekansan "gelmemişsin" / t.3.ş. kelgan emas ekan "gelmemiş" / ç.1.ş. kelgan emas ekanmiz "gelmemişiz" / ç.2.ş. kelgan emas ekansiz "gelmemişsiniz" / ç.3.ş. kelgan emas ekan(lar) "gelmemişler"

Örnek Cümle: Maktabda o'qib yurgan paytlari ko'p o'qigan emas ekan. – Okurken çok ders çalışmamış.

[fiil + -gan /-kan/ +qan eki +emas + emih + zamir kökenli şahıs eki]

Yukarıdaki ile benzer olan bu yapıda olumsuzluk emas ile karşılanır. Rivayet ise emish ile işaretlenir. Çoğunlukla geçmişte yapılmayan bir iş ya da olayın sonradan birinden duyulduğu, bazen de iş ya da eylemin gerçekleşmediğinin sonradan farkına varıldığı belirtilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelgan emas emishman "gelmemişim, gelmiş değilmişim" / t.2.ş. kelgan emas emishsan "gelmiş değilmişsin" / t.3.ş. kelgan emas emish "gelmiş değilmiş" / ç.1.ş. kelgan emas emishmiz "gelmiş değilmişiz" / ç.2.ş. kelgan emas emishsiz "gelmiş değilmişsiniz" / ç.3.ş. kelgan emas emish (lar) "gelmiş değilmişler"

Örnek Cümle: Sizlar hali yotgan emas emishsiz. – Siz daha yatmamışsınız.

3.2.2. Şimdiki Zamanın Olumsuz Rivayet Biçimleri

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın rivayet biçimini karşılayan farklı yapılar vardır. Bu yapılarda şimdiki zamanı karşılamak için -yapti, -yotir, -yotgan, -moqda ekleri, rivayet için ise ekan ve emish kullanılır. Olumsuzluk ise -ma eki ve emas ile sağlanır.

3.2.2.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -yapti + ekan/ emish + zamir kökenli şahıs eki]

Özbek Türkçesinde bu çekim, teklik ve çokluk 3. şahıslarda kullanılır. Bir iş ya da eylemin konuşma anında, üçüncü şahıslarca yapılmamakta veya devam etmemekte olduğunun başkasından duyulduğu, öğrenildiği ifadesini taşır.

Örnek Çekim: t.3.ş. kelmayapti ekan “gelmiyormuş” / ç.3.ş. kelmayapti ekan(lar) “gelmiyorlarmış”

Örnek Cümle: O'qituvchi sinfdan chiqishga ruxsat berishmayapti ekan. – Öğretmen sınıftan çıkmaya izin vermiyormuş.

3.2.2.2. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotir + ekan / emish + zamir kökenli şahıs eki]

Bu çekim Özbek Türkçesinde teklik ve çokluk 3. şahıslarda kullanılır. Konuşma anında bir iş ya da eylemin yapılmamakta veya devam etmemekte olduğunun başkasından öğrenildiği bildirilir.

Örnek Çekim t.3.ş. kelmayotir ekan “gelmiyormuş” / ç.3.ş. kelmayotir ekan(lar) “gelmiyorlarmış”

Örnek Cümle: Biznikiga kelmayotir ekan. – Bize gelmiyormuş.

3.2.2.3. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotgan + ekan / emish + zamir kökenli şahıs eki]

Bu yapı da Özbek Türkçesinde sadece teklik ve çokluk 3. şahıslarda kullanılır. Konuşma anında bir iş ya da eylemin yapılmamakta veya devam etmemekte olduğunun başkasından duyulduğu ya da sonradan farkına varıldığı ifade edilir.

Örnek Çekim: t.3.ş. bilmayotgan ekan “bilmiyormuş” / ç.3.ş. bilmayotgan ekan(-lar) “bilmiyorlarmış”

Örnek Cümle: Bakuda bugun jala yog'mayotgan ekan. – Bakü'de bugün sağanak yağmıyormuş.

Otangiz o'sha kundan beri sizni uyingizga kirgizmayotgan emish. – Babanız o günden beri evinize girmene izin vermiyormuş.

3.2.2.4. [fiil + -moqda + emas + ekan / emish + zamir kökenli şahıs eki]

Yukarıdaki yapılardan farklı olarak -moqda ekinin kullanıldığı bu biçimin olumsuzluğu emas ile yapılır. İçinde bulunulan anda, iş veya eylemin yapılmamakta olduğu, başkasından duyularak ya da sonradan farkına varılarak ifade edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. bormoqda emas ekanman “gitmiyormuşum” / t.2.ş. bormoqda emas ekansan “gitmiyormuşsunuz” / t.3.ş. bormoqda emas ekan “gitmiyormuş” / ç.1.ş. bormoqda emas ekanmiz “gitmiyormuşuz” / ç.2.ş. bormoqda emas ekansiz “gitmiyormuşsunuz” / ç.3.ş. bormoqda emas ekan(lar) “gitmiyormuşlar”

Örnek Cümle: U yolğ'on gapirmoqda emas ekan. – O yalan söylemiyormuş.

3.2.3. Geniş Zamanın Olumsuz Rivayet Biçimleri

Geniş zamanın olumsuz rivayet biçiminde de ekan ya da emish kullanılır.

[fiil + -mas olumsuzluk eki + ekan + zamir kökenli şahıs eki]

Geçmişte, uzun süredir yapılmayan veya gerçekleştirilmeyen bir iş ya da eylemin başkasından öğrenilmesi, bazen de yapılmayan durumun karşı tarafa anlatılması ifade edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelmas ekanman “gelmezmişim” / t.2.ş. kelmas ekansan “gelmezmişsin” / t.3.ş. kelmas ekan “gelmezmiş” / ç.1.ş. kelmas ekanmiz “gelmezmişiz” / ç.2.ş. kelmas ekansiz “gelmezmişsiniz” / ç.3.ş. kelmas ekan(lar) “gelmezmişler”

Örnek Cümle: Mening kim ekanimni bilmas ekansan. – Benim kim olduğumu bilmezmişsin.

Hech kim bilan gaplashmas ekan. – Hiç kimseyle konuşmazmış.

[fiil + -mas olumsuzluk eki + emish + zamir kökenli şahıs eki]

Geçmişte kalan ve uzun süredir yapılmayan veya gerçekleştirilmeyen bir iş ya da eylemin başkasından duyulması, bazen de sonradan farkına varma söz konusudur.

Örnek Çekim: t.1.ş. bormas emishman “gitmezmişim” / t.2.ş. bormas emishsan “gitmezmişsin” / t.3.ş. bormas emish “gitmezmiş” / ç.1.ş. bormas emishmiz “gitmezmişiz” / ç.2.ş. bormas emishsiz “gitmezmişsiniz” / ç.3.ş. bormas emish(lar) “gitmezmişler”

Örnek Cümle: Bugün kelmas emish. – Bugün gelmezmiş.

Biz bilmas emishmiz, tushunmas emishmiz! – Biz bilmezmişiz, anlamazmışız!

3.2.4. Gelecek Zamanın Olumsuz Rivayet Biçimleri

Gelecek zamanın olumsuz rivayet biçiminde de ekan ya da emish kullanılır. Bunlardan ekan daha çok geçmişteki bir durumun sonradan farkına varıldığına dikkat çekerken, emish ise geçmişteki bir olayı başkasından duymuş olmayı vurgular. Diğer bir ifadeyle aralarında anlam farkı vardır ve bu fark metinden anlaşılır.

3.2.4.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -y + zamir kökenli şahıs eki + ekan/emish]

Yapılan bir iş ya da eylemden duyulan pişmanlık belirtilir. “Aslında yapmasam daha iyi olurmuş, keşke yapmasaymışım” manası ön plandadır.

Örnek Çekim: t.1.ş. ketmayman ekan/emish “gitmeyecekmişim” / t.2.ş. ketmaysan ekan/emish “gitmeyecekmişsin” / t.3.ş. ketmaydi ekan/emish “gitmeyecekmiş” / ç.1.ş. ketmaymiz ekan/emish “gitmeyecekmişiz” / ç.2.ş. ketmaysiz ekan/emish “gitmeyecekmişsiniz” / ç.3.ş. ketmaydi(lar) ekan/emish “gitmeyecekmişler”

Örnek Cümle: Aslida men u yerga bormaysan ekan, lekin afsuski bording. – Aslında oraya gitmeyecekmişsin ama maalesef gittin.

3.2.4.2. [fiil + -moqchi + emas + ekan / emish + zamir kökenli şahıs eki]

-moqchi eki ile karşılanan gelecek zamanın olumsuz rivayetinde ekan yerine özellikle tarihî metinlerde emish de kullanılabilir. Bu yapılardan ekan kullanıldığında anlam esas itibariyle yapılan iş veya eylemden bir pişmanlık ya da şaşkınlık ifade etme söz konusu iken, emish kullanıldığında yapılmaması gereken bir eylemin yapıldığının ancak yapılmasa daha iyi olacağına üçüncü şahıslardan duyulması söz konusudur. Yine bu anlam farkı metnin bağlamından anlaşılır.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelmoqchi emas ekanman/emishman “(aslında) gelmeyecekmişim” / t.2.ş. kelmoqchi emas ekansan/emishsan “gelmeyecekmişsin” / t.3.ş. kelmoqchi emas ekan/emish “gelmeyecekmiş” / ç.1.ş. kelmoqchi emas ekanmiz/emishmiz “gelmeyecekmişiz” / ç.2.ş. kelmoqchi emas ekansiz/emishsiz “gelmeyecekmişsiniz” / ç.3.ş. kelmoqchi emas ekanlar/emishlar “gelmeyecekmişler”

Örnek Cümle: Uchrashuvga bormoqchi emas ekan. – Toplantıya gitmeyecekmiş.

Kechirasiz, sizni xafa qilmoqchi emas emish. – Afedersiniz, sizi üzmemiş.

3.2.4.3. [fiil + ma olumsuzluk eki + -ydigan + ekan / emish + zamir k. şahıs eki]

Yapılan iş ya da eyleme karşı duyulan pişmanlığı ya da şaşkınlığı ifade eder, “keşke yapılmaymış, aslında yapılmasa daha iyi olurdu” anlamı katar. Bu olumsuz biçimde ekan yerine emish de kullanılabilir. Emish kullanıldığında gerçekleşmemesi gereken ancak gerçekleşen olayın üçüncü şahıslardan duyulduğu, kendisinin olaya bizzat şahit olmadığı ifade edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. o'qimaydigan ekanman/emishman “(aslında) okumayacakmışım” / t.2.ş. o'qimaydigan ekansan/emishsan “okumayacakmışın” / t.3.ş. o'qimaydigan ekan/emish “okumayacakmış” / ç.1.ş. o'qimaydigan ekanmiz/emishmiz “okumayacakmışız” / ç.2.ş. o'qimaydigan ekansiz/emishsiz “okumayacakmışınız” / ç.3.ş. o'qimaydigan ekanlar/emishlar “okumayacakmışlar”

Örnek Cümle: Yo'q, uni o'ldirmaydigan emas ekanlar. – Hayır, onu öldürmek istememişler / öldürecek değillermiş.

Aslida kelmaydigan emish. – Aslında gelmeyecekmiş.

3.2.5. Şart Kipinin Olumsuz Rivayet Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki +sa + iyelik kökenli şahıs eki + ekan/emish]

Şart kipinin olumsuz rivayetinde de ekan ve emish kullanılır. ekan kullanıldığında şarta bağlı bir olayın başkasına anlatılması ya da gerçekleşen bir olaydan duyulan pişmanlığın dile getirilmesi ifade edilirken, emish kullanıldığında şarta bağlı bir olayın başkasından duyulması söz konusudur.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelmasam ekan/emish “(keşke) gelmeseymişim” / t.2.ş. kelmasang ekan/emish “gelmeseymişsin” / t.3.ş. kelmasa ekan/emish “gelmeseymiş” / ç.1.ş. kelmasak ekan/emish “gelmeseymişiz” / ç.2.ş. kelmasangiz ekan/emish “gelmeseymişsiniz” / ç.3.ş. kelmasa(lar) ekan/emish “gelmeseymişler”

Örnek Cümle: Shanba kuni ishlamasak ekan. – Keşke cumartesi günü çalışmasaymışsınız.

Uchrashuvga men kelmasangiz ekan. – Toplantıya keşke gelmeseymişim.

3.2.6. Gereklilik Kipinin Olumsuz Rivayet Biçimleri

3.2.6.1. [fiil + -maslik + iyelik eki + kerak + ekan / emish]

Gereklilik kipinin bu yapıdaki olumsuz biçiminde de ekan ya da emish kullanılabilir. Ekan kullanıldığında gerçekleşmesine gerek olmayan bir işin yapıldığına ya sonradan farkına varılmıştır ya da olayı başkasına anlatma söz konusudur. Emish kullanıldığında ise gerçekleşmemesi gereken olayın gerçekleştiğinin sonradan başkasından duyulduğu ifade edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. gaplashmasligim kerak ekan / emish “konuşmamalıymışım, konuşmamam gerekmiş” / t.2.ş. gaplashmasliging kerak ekan “konuşmamalıymışsın” / t.3.ş. gaplashmasligi kerak ekan “konuşmamalıymış” / ç.1.ş. gaplashmasligimiz kerak ekan “konuşmamalıymışız” / ç.2.ş. gaplashmasligingiz kerak ekan “konuşmamalıymışsınız” / ç.3.ş. gaplashmasliklari kerak ekan “konuşmamalılarımış”

Örnek Cümle: O‘shaning oldiga ko‘chib ketmasligim kerak ekan. – Onun yanına taşınmamalıymışım.

Uning shunday qilmasligi kerak emish. – Onun böyle yapmaması gerekliymiş.

3.2.6.2. [fiil + -ish/ -moq mastar eki + iyelik eki + kerak + emas + ekan / emish]

Gereklilik kipinin bu olumsuz çekiminde ekan ya da emish kullanılabilir. Yine ekan ile gerçekleşmesine gerek olmayan bir işin yapılmasına pişman olma veya olayı başkasına anlatma söz konusu iken, emish kullanılarak olayı sonradan üçüncü şahıslardan duyma dile getirilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. borishim kerak emas ekan/emish “gitmemeliymişim, gitmem gerekmezmiş” / t.2.ş. borishing kerak emas ekan/emish “gitmemeliymişsin” / t.3.ş. borishi kerak emas ekan/emish “gitmemeliymiş” / ç.1.ş. borishimiz kerak emas ekan/emish “gitmemeliymişiz” / ç.2.ş. borishingiz kerak emas ekan/emish “gitmemeliymişsiniz” / ç.3.ş. borish(lar)i kerak emas ekan/emish “gitmemelilermiş”

Örnek Cümle: Menimcha bu ishni qilishing kerak emas ekan. - Bence bu işi yapmamalıymışsın.

3.3. Şartın Olumsuz Biçimleri

Hikâye ve rivayet biçimlerine kıyasla, birleşik kiplerin şartı daha az kullanılır. Türkiye Türkçesinde şartı karşılamak için i- “imek” fiili üzerine -sa eki getirilirken Özbek Türkçesinde ise farklı olarak -sa eki bo‘l- yardımcı fiile gelir.

3.3.1. Geçmiş Zaman Kipinin Olumsuz Şart Biçimleri

Geçmiş zaman kipinin şartında olumsuzluk iki şekilde sağlanır. Birincisinde olumsuzluk eki -ma ana fiile gelirken ikincisinde ise bo‘l- fiili üzerine getirilir.

3.3.1.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki +gan + bo‘l- + sa + iyelik kökenli şahıs eki]

Geniş zaman süreci içinde gerçekleşmeyecek ya da yapılmayacak bir iş ya da eylemin şarta bağlanmış biçimi ifade edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. aytmagan bo‘lsam “söylememişsem” / t.2.ş. aytmagan bo‘lsang “söylememişsen” / t.3.ş. aytmagan bo‘lsa “söylememişse” / ç.1.ş. aytmagan bo‘lsak “söylememişsek” / ç.2.ş. aytmagan bo‘lsangiz “söylememişseniz” / ç.3.ş. aytmagan bo‘lsalar “söylememişseler”

Örnek Çekim: Ukang uxlamagan bo‘lsa, bizga qo‘ng‘iroq qiling. – Kardeşiniz uyumamışsa bizi arayın.

3.3.1.2. [fiil + gan/-kan/-qan + bo‘l- + -ma olumsuzluk eki + sa + iyelik kökenli şahıs eki]

Yine bu yapı ile de geniş zaman süreci içinde gerçekleşmeyecek ya da yapılmayacak bir iş ya da eylemin şarta bağlanmış biçimi ifade edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. aytgan bo‘lmasam “söylememişsem” / t.2.ş. aytgan bo‘lmasang “söylememişsen” / t.3.ş. aytgan bo‘lmasa “söylememişse” / ç.1.ş. aytgan bo‘lmasak “söylememişsek” / ç.2.ş. aytgan bo‘lmasangiz “söylememişseniz” / ç.3.ş. aytgan bo‘lmasalar “söylememişseler”

Örnek Çekim: Ukang uxlagan bo‘lmasa, bizga qo‘ng‘iroq qiling. – Kardeşiniz uyumamışsa bizi arayın.

3.3.2. Şimdiki Zaman Kipinin Olumsuz Şart Biçimleri

Şimdiki zaman kipinin şartında olumsuzluk iki şekilde yapılır. Birincisinde olumsuzluk eki -ma ana fiile gelirken ikincisinde ise bo‘l- yardımcı fiili üzerine getirilir.

3.3.2.1. [fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotgan + bo'l- + sa + iyelik kökenli şahıs eki]

İçinde bulunulan o anda gerçekleşmeyen ya da yapılmayan bir iş ya da eylemin şarta bağlanmış biçimini ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. bormayotgan bo'lsam "gitmiyorsam" / t.2.ş. bormayotgan bo'lsang "gitmiyorsan" / t.3.ş. bormayotgan bo'lsa "gitmiyorsa" / ç.1.ş. bormayotgan bo'lsak "gitmiyorsak" / ç.2.ş. bormayotgan bo'lsangiz "gitmiyorsanız" / ç.3.ş. bormayotgan bo'lsalar "gitmiyorlarsa"

Örnek Cümle: Agar ish yoqmayotgan bo'lsa, hasratingni ayt-ku! – Eğer işi beğenmiyorsan şikâyetini dile getir! (Guérin: s.68).

3.3.2.2. [fiil + -(a)yotgan + bo'l- + -ma olumsuzluk eki + sa + iyelik kökenli şahıs eki]

Yukarıdaki biçimin benzeri olan bu yapı da o anda gerçekleşmeyen ya da yapılmayan bir iş ya da eylemin şarta bağlanmış şeklini ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. borayotgan bo'lmasam "gitmiyorsam" / t.2.ş. borayotgan bo'lmasang "gitmiyorsan" / t.3.ş. borayotgan bo'lmasa "gitmiyorsa" / ç.1.ş. borayotgan bo'lmasak "gitmiyorsak" / ç.2.ş. borayotgan bo'lmasangiz "gitmiyorsanız" / ç.3.ş. borayotgan bo'lmasalar "gitmiyorlarsa"

3.3.3. Geniş Zaman Kipinin Olumsuz Şart Biçimleri

[fiil + -mas olumsuzluk eki + bo'l- + sa + iyelik kökenli şahıs eki]

Geniş zaman süreci içinde yapılmayan veya gerçekleşmeyen bir iş ya da eylemin şarta bağlanması ifade edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. bormas bo'lsam "gitmezsem" / t.2.ş. bormas bo'lsang "gitmezsen" / t.3.ş. bormas bo'lsa "gitmezse" / ç.1.ş. bormas bo'lsak "gitmezsek" / ç.2.ş. bormas bo'lsangiz "gitmezseniz" / ç.3.ş. bormas bo'lsalar "gitmezselər"

Örnek Cümle: Agar o'z vaqtda kelmas bo'sangiz, ishdan bo'shatilasiz. – Eğer zamanında gelmezseniz işten kovulursunuz.

3.3.4. Gelecek Zaman Kipinin Olumsuz Şart Biçimleri

Gelecekte yapılmayacak veya gerçekleştirilmeyecek bir iş ya da eylemin şarta bağlanmış ihtimali dile getirilir.

[fiil + -ma olumsuzluk eki + ydigan + bo'l- + sa + iyelik kökenli şahıs eki]

Örnek Çekim: t.1.ş. o'qimaydigan bo'lsam "okumayacaksam" / t.2.ş. o'qimaydigan bo'lsang "okumayacaksan" / t.3.ş. o'qimaydigan bo'lsa "okumayacaksa" / ç.1.ş. o'qimaydigan bo'lsak "okumayacaksak" / ç.2.ş. o'qimaydigan bo'lsangiz "okumayacaksanız" / ç.3.ş. o'qimaydigan bo'lsalar "okumayacaklarsa"

Örnek Cümle: Uchrashuvga kelmaydigan bo'lsangiz, iltimos, bizga xabar bering! – Eger toplantiya gelmeycekseniz lutfen bize bilgi verin.

4. Yeterliliğin Olumsuz Biçimleri

Özbek Türkçesinde yeterlilik kategorisi ol- “almak”, bo'l- “olmak”, bil- “bilmek”, yet- “yetmek” tasvir fiilleri ve mumkin “mümkün”, mayli “pekiyi, tamam, olur”, kerak “gerek” kelimeleriyle kurulmuş söz dizimsel yapılarla karşılanır (Erdem Uçar, 2019: s.172)

Türkiye Türkçesinde yeterlilik şekli ana fiilden sonra -(a)bil- tasvir fiili getirilerek yapılırken, Özbek Türkçesinde ise yaygın olarak ana fiillerden sonra ol- “almak” tasvir fiili kullanılarak yeterlilik karşılanır. Türkiye Türkçesinde yeterliliğin olumsuz şeklinde ana fiile -ama- / -eme- gelirken, Özbek Türkçesinde ol- “almak” tasvir fiilinin üzerine -ma-, -mas- işaretleyicileri gelerek olumsuzluk belirtilir. Ayrıca Özbek Türkçesinde bil- tasvir fiili üzerine olumsuzluk eki getirilerek de yeterliliğin olumsuz biçimi oluşturulur. Yaygın olarak kullanılan diğer bir yapıda ise ana fiil üzerine -ish mastar eki ve iyelik ekleri; sonra da mumkin sözü ve emas işaretleyicisi gelir¹⁴. Özbek Türkçesinde yeterliliğin olumsuzunu karşılayan yapılardan işlek olanlar şu şekildedir:

4.1. [fiil + -a/-y zarf-fiil eki + ol- tasvir fiili + -ma/-mas olumsuzluk eki + kip eki + şahıs eki]

Özbek Türkçesinde yeterliliğin olumsuz biçiminde çoğunlukla ol- tasvir fiili kullanılır. İşlev olarak iş ya da oluşun ortaya çıkması veya gerçekleşmesi için gerekli imkânın, yeteneğin olmadığını; bazen de iş veya eyleme müsaade edilmediğini ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. gaplasha olmayman “konuşamam” / t.2.ş. gaplasha olmaysan “konuşamazsın” / t.3.ş. gaplasha olmaydi “konuşamaz” / ç.1.ş. gaplasha olmaymiz “konuşamayız” / ç.2.ş. gaplasha olmaysiz “konuşamazsınız” / ç.3.ş. gaplasha olmaydi(lar) “konuşamazlar”

Örnek Cümle: Juda yaxshi suza olmayman. – Çok iyi yüzemem.

Bu ishni yolg'iz tugata olmaysan. – Bu işi tek başına bitiremezsin.

Bu vaqtda ko'chaga chiqa olmaysan. – Bu saatte sokağa çıkamazsın.

Kecha ertalab biz uni xabardor qila olmadik. – Dün sabah ona haber veremedik.

Shuning uchun hech kim suv ola olmas ekan. – Bu yüzden hiç kimse su alamazmış.

Qo'rqoq qo'rg'on ololmas. – Bir korkak kaleyi ele geçiremez.

14 Yeterlilik kipinin olumsuzunda, olumsuzluk ekinden sonra da kip ekleri gelir. Ancak -moqda ekiyle yapılan şimdiki zamanın ve -moqchi ekiyle yapılan gelecek zamanın yeterlilik şekli yoktur (Buran & Alkaya, 2015: s.171).

4. 2. [fiil + -a/-y zarf-fiil eki + bil- tasvir fiili + -ma/-mas olumsuzluk eki + kip eki + şahıs eki]

Özbek Türkçesinde yeterliliğin olumsuzunda bil- fiili de kullanılabilir. Edebî dilde kullanımı yaygın değildir, genelde ağızlarda görülür. Bu tasvir fiille yapılan olumsuzlukta da bir iş ya da eylemin yapılmasında muktedir olamama ifade edilir.

Örnek Çekim: t.1.ş. gaplasha bilmayman “konuşamam” / t.2.ş. gaplasha bilmaysan “konuşamazsın” / t.3.ş. gaplasha bilmaydi “konuşamaz” / ç.1.ş. gaplasha bilmaymiz “konuşamayız” / ç.2.ş. gaplasha bilmaysiz “konuşamazsınız” / ç.3.ş. gaplasha bilmaydi(lar) “konuşamazlar”

Örnek Cümle: Men bu yozda ta'tilga chiqa bilmayman deb o'ylayman. – Bu yoz tatile gidebileceğimi sanmıyorum.

4.3. [fiil + -sa eki + iyelik kökenli şahıs eki + bo'lmaydi]

Bir iş ya da eylemin yapılma ihtimalinin düşük olduğunu ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. borsam bo'lmaydi “gitsem olmaz/gitmeyebilirim” / t.2.ş. borsang bo'lmaydi “gitsen olmaz” / t.3.ş. borsa bo'lmaydi “gitse olmaz” / ç.1.ş. borsak bo'lmaydi “gitsek olmaz” / ç.2.ş. borsangiz bo'lmaydi “gitseniz olmaz” / ç.3.ş. borsa(lar) bo'lmaydi “gitseler olmaz”

Özbek Türkçesinde esas olarak yeterlilik ol- “almak” tasvir fiili ile ifade edilir; n-diren bo'l- ve yet- fiilleri kullanılarak da yeterlilik kategorisi oluşturulur. Bu fiillerin kullanıldığı olumsuzluk yapıları, yukarıdaki ol- ve bil- tasvir fiilli yapılara kıyasla işlek değildir:

olib bo'lmas “alınamaz”, ichib bo'lmaydi “içilemez”, borsam bo'lmaydimi “gidemez miyim”, anglab yetmadim “anlayamadım” (Erdem Uçar, 2019: s.175-176).

4.4. [fiil + -ish mastar eki + iyelik eki + mumkin + emas]

Özbek Türkçesinde yeterliliği karşılamakta kullanılan yaygın yapılardan bir diğeri ise mumkin “mümkün” kelimesi ile sağlanır. Bu yapının olumsuzu ise mumkin kelimesinden sonra emas getirilerek yapılır. Bir iş ya da eylemin yapılmasının mümkün olmadığını; iş veya eyleme müsaade edilmediğini ifade eder.

Örnek Çekim: t.1.ş. kelishim mumkin emas “gelemem” / t.2.ş. kelishing mumkin emas “gelemezsin” / t.3.ş. kelishi mumkin emas “gelemez” / ç.1.ş. kelishimiz mumkin emas “gelemeyiz” / ç.2.ş. kelishingiz mumkin emas “gelemezsiniz” / ç.3.ş. kelish(lar)i mumkin emas “gelemezler”

Örnek Cümle: Bu yerdan o'tish mumkin emas. – Buradan geçilmez.

Bu mahsulotlarni bozordan sotib olish mumkin emas. – Bu ürünler pazardan satın alınmaz.

ÇALIŞMADA GÖSTERİLEN OLUMSUZLUK BİÇİMLERİNİN LİSTESİ

1. İsimlerde Bildirmenin (Ek-Fiilin) Olumsuz Biçimleri

Geniş / Şimdiki Zamanın Olumsuz Biçimi

[isim + emas + zamir kökenli şahıs ekleri]

Görülen Geçmiş Zamanın Olumsuz Biçimi

[isim + emas + (e)di + iyelik kökenli şahıs eki]

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Olumsuz Biçimi

[isim + emas + ekan + zamir kökenli şahıs eki]

[isim + emas + emish + zamir kökenli şahıs eki]

Şart Kipinin Olumsuz Biçimi

[isim + bo'l- fiili + -ma- olumsuzluk eki + sa eki + iyelik kökenli şahıs eki]

2. Basit Fiil Kiplerinin Olumsuz Biçimleri

2.1. Bildirme Kiplerinin Olumsuz Biçimleri

Görülen Geçmiş Zamanın Olumsuz Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -di zaman eki + iyelik kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -gan zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -gan/-kan/-qan sıfat-fiil eki + emas + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -gan/-kan/-qan sıfat-fiil eki + iyelik eki + yo'q]

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Olumsuz Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -(i)b zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -gandır + zamir kökenli şahıs eki]

Şimdiki Zamanın Olumsuz Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -yap zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -y zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -moqda zaman eki + emas + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotir zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotgandır + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -(a)yotgan sıfat-fiil eki + iyelik eki + yo'q]

Geniş Zamanın Olumsuz Biçimleri

[fiil + -mas olumsuzluk eki + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -y zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Gelecek Zamanın Olumsuz Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -y zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -yajak zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -ydigan zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + - adigan / -ydigan + emas + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -sa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -gan + bo'lsa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotgan + bo'lsa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak]

2.2. Tasarlama Kiplerinin Olumsuz Biçimleri

Emir Kipinin Olumsuz Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki + şahıs karşılayan emir eklerinden biri]

İstek Kipinin Olumsuz Biçimleri

[fiil + moqchi kip eki + emas + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + moqchi + bo'l- fiili + -ma olumsuzluk eki + -di + iyelik kökenli şahıs eki]

[fiil + -adigan/-ydigan + bo'l- fiili + -ma olumsuzluk eki + -di + iyelik kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -ydiyan + bo'l- fiili + -di + iyelik kökenli şahıs eki]

[fiil + -gi/-ki/-qi + iyelik eki + kel- + -ma olumsuzluk eki + kip eki + şahıs eki]

[fiil + -gi/-ki/-qi + iyelik eki + yo'q]

[fiil + -ma olumsuzluk eki -gay kip eki + zamir kökenli şahıs eki]

Şart Kipinin Olumsuz Biçimleri

[fiil + -sa kip eki + -ma olumsuzluk eki + iyelik kökenli şahıs eki]

Gereklilik Kipinin Olumsuz Biçimleri

[fiil + -maslik mastar eki + iyelik eki + kerak / lozim]

[fiil + -ish mastar eki + iyelik eki + kerak / lozim + emas]

3. Birleşik Fiil Kiplerinin Olumsuz Biçimleri

3.1. Hikâye Kiplerinin Olumsuz Biçimleri

Görülen Geçmiş Zamanın Olumsuz Hikâye Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki+ -gan + edi + iyelik kökenli şahıs eki]

[fiil + -gan /-kan / -qan + emas + edi + iyelik kökenli şahıs eki]

[fiil + -gan/-kan/-qan sıfat-fiil eki + iyelik eki + yo'q + edi]

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Olumsuz Hikâye Biçimleri

[fiil + -ma + -b + edi + iyelik kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki+ -gan + bo'lsa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak + edi]

Şimdiki Zamanın Olumsuz Hikâye Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki+ -yotgan + edi + iyelik kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki+ -yotgan + bo'lsa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak+ edi]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotir zaman eki + edi + iyelik kökenli şahıs eki]

[fiil + -moqda + emas + edi + iyelik kökenli şahıs eki]

Geniş Zamanın Olumsuz Hikâye Biçimleri

[fiil + -mas + (e)di + iyelik kökenli şahıs eki]

Gelecek Zamanın Olumsuz Hikâye Biçimleri

[fiil + -moqchi + emas + (e)di + iyelik kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma + ydigan + (e)di + iyelik kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -sa + iyelik kökenli şahıs eki + kerak + edi]

Şart Kipinin Olumsuz Hikâye Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -sa + iyelik kökenli şahıs eki + edi]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -gan + iyelik eki + da + edi]

Gereklilik Kipinin Olumsuz Hikâye Biçimleri

[fiil + -maslik mastar eki + iyelik eki + kerak / lozim + edi]

[fiil + -ish mastar eki + iyelik eki + kerak + emas+ edi]

3.2. Rivayet Kiplerinin Olumsuz Biçimleri

Geçmiş Zamanın Olumsuz Rivayet Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -gan + ekan + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -gan + emish + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -gan /-kan/ +qan eki + emas + ekan + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -gan /-kan/ +qan eki +emas + emih + zamir kökenli şahıs eki]

Şimdiki Zamanın Olumsuz Rivayet Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -yapti + ekan / emish + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotir + ekan / emish + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotgan + ekan / emish + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -moqda + emas + ekan / emish + zamir kökenli şahıs eki]

Geniş Zamanın Olumsuz Rivayet Biçimleri

[fiil + -mas olumsuzluk eki + ekan + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + -mas olumsuzluk eki + emish + zamir kökenli şahıs eki]

Gelecek Zamanın Olumsuz Rivayet Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -y + zamir kökenli şahıs eki + ekan / emish]

[fiil + -moqchi + emas + ekan / emish + zamir kökenli şahıs eki]

[fiil + ma olumsuzluk eki + -ydigan + ekan / emish + zamir k. şahıs eki]

Şart Kipinin Olumsuz Rivayet Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki +sa + iyelik kökenli şahıs eki + ekan / emish]

Gereklilik Kipinin Olumsuz Rivayet Biçimleri

[fiil + -maslik + iyelik eki + kerak + ekan / emish]

[fiil + -ish / -moq mastar eki + iyelik eki + kerak + emas + ekan / emish]

3.3. Şartın Olumsuz Biçimleri

Geçmiş Zaman Kipinin Olumsuz Şart Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki +gan + bo'l- + sa + iyelik kökenli şahıs eki]

Şimdiki Zaman Kipinin Olumsuz Şart Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki + -yotgan + bo'l- + sa + iyelik kökenli şahıs eki]

Geniş Zaman Kipinin Olumsuz Şart Biçimleri

[fiil + -mas olumsuzluk eki + bo'l- + sa + iyelik kökenli şahıs eki]

Gelecek Zaman Kipinin Olumsuz Şart Biçimleri

[fiil + -ma olumsuzluk eki +ydigan + bo'l- + sa + iyelik kökenli şahıs eki]

4. Yeterliliğin Olumsuz Biçimleri

[fiil + -a/-y zarf-fiil eki + ol- tasvir fiili + -ma /-mas olumsuzluk eki + kip eki + şahıs eki]

[fiil + -a/-y zarf-fiil eki + bil- tasvir fiili + -ma /-mas olumsuzluk eki + kip eki + şahıs eki]

[fiil + -sa eki + iyelik kökenli şahıs eki + bo'lmaydi]

[fiil + -ish mastar eki + iyelik eki + mumkin + emas]

Sonuç

Türkiye Türkçesinde fiil cümlelerinin olumsuz biçimi, çekimli yükleme -mA olumsuzluk işaretleyicisi getirilerek yapılır; Özbek Türkçesinde de fiil cümlelerinin olumsuz biçiminde -ma kullanılır. Türkiye Türkçesinde geniş zaman kipinin olumsuzunda 2. ve 3. şahıslarda kullanılan -mAz eki Özbek Türkçesinde -mas biçimindedir ve tüm şahıslarda kullanılır. Aynı zamanda yüklemi olumlu çekimdeki bir fiil cümlesinde, yüklemden sonra değil eklenerek cümle olumsuz kılınır; Özbek Türkçesinde ise emas işaretleyicisi devreye girer ve yüklemi olumlu çekimdeki fiil cümlesini olumsuz yapar.

İsim cümlelerinin olumsuz (yokluk) biçimi için Türkiye Türkçesinde yaygın olarak yok ve değil işaretleyicileri kullanılırken Özbek Türkçesinde ise yo'q ve emas ile olumsuzluk (yokluk) sağlanır. Türkiye Türkçesindeki ne...ne ve Özbek Türkçesindeki na...na bağlaçları ile de hem isim hem fiil cümleleri olumsuz yapılır.

Yukarıdaki listede de görüldüğü üzere, çalışmada toplam 78 kalıp tespit edilip örneklendirilmiştir. Bu kalıplardan bazıları Özbek Türkçesinde daha işlek kullanılırken, bazılarının kullanımı yaygın değildir. Günümüz Özbek Türkçesi standart dilinde işlek olmayan kalıplar, çoğunlukla edebî metinlerde karşımıza çıkar. Elbette yukarıda gösterilen yapılar haricinde de, fiil çekimlerinin olumsuz biçimlerini karşılayan ancak örneği yaygın olmayan başka kalıplar da tespit edilebilir.

Değerlendirilen 78 kalıpta olumsuzluğu göstermek için -ma, -mas, -maslik ekleri ile emas ve yo'q sözcüklerinin kullanıldığını görmekteyiz. Bu olumsuzluk işaretleyicilerinin dağılımı ve kullanıldığı kalıplar şu şekildedir:

emas toplam 19 kalıpta karşımıza çıkar. İsimlerde bildirmenin olumsuz biçimlerini işaretlemek için sadece emas kullanılırken, fiil çekimlerinden geçmiş zamanda -gan (-kan/-qan), şimdiki zamanda -moqda, gelecek zamanda -adigan/-ydigan, istek kipinde -moqchi eklerinden sonra ve gereklilik kipinde kerak sözünün devamında; yeterlilik kategorisinde mümkün sözünden sonra emas devreye girerek olumsuzluk yapılır. Ayrıca bu kiplerin hikâye ve rivayet şekillerinin olumsuzunda da emas vardır.

yo'q toplam 4 kalıpta görülür. Görülen geçmiş zamanda -gan (-kan/-qan), şimdiki zamanda -(a)yotgan, istek kipinde -gi (-ki/-qi) ekleri ile oluşturulan çekim kalıplarında en sona yo'q getirilerek olumsuzluk sağlanır. Aynı zamanda -gan (-kan/-qan) ekiyle yapılan görülen geçmiş zamanın olumsuz hikâyesinde de yo'q kullanımdadır.

-mas toplam 7 kalıpta devrededir. Bunlar, geniş zamanın basit olumsuz çekimi ile hikâye ve rivayet birleşik çekimleridir. Aynı zamanda ol- ve bil- tasvir fiillerinin kullanıldığı yeterlilik kategorisinin geniş zamandaki olumsuz biçiminde de -mas vardır.

-maslik toplam 3 kalıpta görülür. Bunlar gereklilik kipinin basit olumsuz çekimi ile hikâye ve rivayet birleşik çekimleridir.

-ma toplam 47 kalıpta karşımıza çıkar. Bunlardan 45'i yukarıda belirtilen fiil kiplerinin geri kalanlarıdır. Aynı zamanda ol- ve bil- tasvir fiillerinin kullanıldığı yeterlilik kategorisinde, geniş zamanın haricindeki 2 kalıpta daha -ma olumsuzluk ekinin kullanıldığını görürüz.

Kaynaklar

- Abdurahmonov, G. A. (1966). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili I – Fonetika*, Leksikologiya, Morfologiya. Toshkent: O'zbekistan Fan Nashriyoti.
- Buran, A. & Alkaya, E. (2015). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yay.
- Coşkun, M. Volkan (2017). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çürük, M. S. (2013). “*Olumsuzluğun Üstdilsel Kullanımına Dair*”. *Türkbilig*, 26, 91-106.
- Erdem Uçar, F. M. (2019). “*Özbek Türkçesinde Yeterlilik Kategorisi*”. *IJLET: International Journal of Languages' Education and Teaching*, Volume 7, Issue 3. s. 170-182.
- Erten, M. (2007). “*+sIz Eki Olumsuzluk Eki midir?*”. *Turkish Studies*, 2(4), 1168-1173.
- Guérin, Hervé. *The Uzbek Tense/aspect/modality system*. https://humanities-web.s3.us-east-2.amazonaws.com/ceeres/prod/2021-06/the_uzbek_tenseaspectmodality_system.pdf. (Erişim: 01.03.2024).
- Hojiyev, Azim (1970). *To'liqsiz Fe'l*. Toshkent: O'zbekistan Fan Nashriyoti.
- İlhan, N. & Kabadayı, C. (2016). *Türk Dilinde Olumsuzluk*. Kesit Yayınları.
- İlhan, N. (2005). “*Türkçede Olumsuzluk*”. *Karaman Dil Kültür ve Sanat Dergisi*, Ankara: T.C. Karaman Valiliği Yayınları, TBBM Basımevi, 271-279.
- Khudaybergenova, Z. (2020). “*Türkiye Türkçesindeki ve Özbek Türkçesindeki Ek Eylemler Üzerine*”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2. s.146-165.
- Ö.T. (2006). *Özbek Tilining İzahli Lugati (5 Cilt)*. Toshkent: ” O'zbekistan Milliy Ensiklopediyasi” Devlet İlmiy Nashriyoti.
- Öztürk, Rıdvan (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Öztürk, R. (2021). “*Özbek Türkçesi*”. *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör A.Bican Erçilasun). Ankara: Akçağ Yay., s. 299-371.
- Rasulov, R. & Mirazizov, A. (2005). *O'zbek Tili*. Toshkent: Aloqachi nashriyoti.
- Şçerbak, A.M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırılmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler*. (Çevirenler: Yakup Karasoy vd.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Üstünova, K. (2016). “*Dilbilgisel Olumsuzlayıcılar*”. *Teke: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim. Dergisi*, 5(4), 1703-1715.
- Yıldırım, H. (2020). *Özbek Türkçesi* (Dil Bilgisi – Alıştırmalar – Konuşma – Metinler). Ankara: Delta Kültür Yayınları.

Expanded Abstract

In Türkiye Turkish, negation is made with suffixes or words. In verb sentences, the negation is usually expressed with the suffix -mA or -mAz, and sometimes with “değil”; It is seen that in noun sentences, it is met with the word “yok” and the preposition “değil”. If nouns with +sIz/+sUz suffixes are in predicate position, the negative form of noun sentences is made. In addition, both verb and noun sentences are made negative with the conjunction “ne...ne”.

In Turkish, the negative voice suffix -mA and verbal suffixes such as -mAz, -mAdAn, which are formed by merging this suffix with other suffixes, and the negative adjective suffix -sIz added to nouns, as well as the compound suffixes -mAzllk and -mAksIzIn, are used in the negation provided by suffixes in Turkish. The following words carrying the concept of negativity are found in the construction of negative noun sentences used to express the absence of an entity or feature: değil, hiç, yok, hayır, ne ... ne (de), ama, aksi hâlde, yoksa.

It is seen that the ways of responding to negativity in Turkey Turkish are generally similar in Uzbek Turkish. In Uzbek Turkish, the negative form of simple verb sentences is made with the suffix -ma; In the negative form of present tense, the suffix -mas is used. In compound verb tenses, negation is provided with the suffixes -ma and -mas or emas and yo'q. In the negative forms of noun phrases, yo'q and emas come into play. As in Turkey Turkish, both verb and noun sentences are made negative with the conjunction na...na.

In Uzbek Turkish, the negation suffix -ma is mainly used to indicate negation in verb sentences in the simple tense, as in kelmadi “did not come”, kelmayapman “I am not coming”, kelmaysan “you are not coming, you will not come”, yozmasin “yazmasın”. The negative form of the simple present tense is suffixed with -mas (-ma+r > maz > mas): kelmasman “I won't come”, yozmassan “you won't write”. In structures with verbal suffixes, examples include kelgan emas (or kelganmas) “did not come”, olgan emasman “did not receive”, o'qish emas “not to read”, o'qimoq emas “not to read”, ko'rmoqchi emasman “I will not see, I do not want to see” As can be seen, negativity is marked with emas (e- “imek” + mas), but its use is rare. Negation is also provided with yo'q: olgani yo'q “did not take”, ketgani yo'q “did not go”. Sometimes the negative meaning is expressed with the help of na ... na: na o'qiydi, na yozadi “he neither reads nor writes, he neither reads nor writes”.

Negation in noun clauses is similar in Turkey Turkish and Uzbek Turkish both structurally and in terms of the markers used. In Turkey Turkish, negation in noun sentences is provided with “yok” and “değil” and sometimes “ne...ne”.

In Uzbek Turkish, the negative form of noun sentences is made with the words yo'q and emas, and sometimes with na...na. When compared in this respect, it can be seen that the markers yok and na...na are used exactly the same in both Turkey Turkish and Uzbek Turkish, and the marker “değil” in Turkey Turkish is replaced by the marker “emas” in Uzbek Turkish.

In this study, after these general evaluations about the concept of negation in Turkey Turkish and Uzbek Turkish, it is stated that indicative in nouns in Uzbek Turkish;

simple and compound verb tenses; Finally, the negative forms of the qualification category were emphasized and usage patterns were identified.

As a result, the following findings were reached:

In Turkey Turkish, the negative form of verb sentences is made by adding the inflected predicate -mA negation marker; In Uzbek Turkish, -ma is also used in the negative form of verb sentences. The -mAz suffix used in the 2nd and 3rd person negative of present tense in Turkey Turkish is in the form -mas in Uzbek Turkish and is used in all persons. At the same time, in a verb sentence with the predicate in positive conjugation, the sentence is made negative by adding it instead of after the predicate; In Uzbek Turkish, the emas marker comes into play and makes the verb sentence in the positive conjugation of the predicate negative.

While the markers no and not are commonly used in Turkey Turkish for the negative (absence) form of noun clauses, negation (absence) is provided with yo'q and emas in Uzbek Turkish. Both noun and verb sentences are made negative with the conjunctions ne...ne in Turkey Turkish and na...na in Uzbek Turkish.

As seen in the list above, a total of 78 patterns were identified and sampled in the study. While some of these patterns are used more frequently in Uzbek Turkish, some of them are not commonly used. Phrases that are not functional in today's Uzbek Turkish standard language mostly appear in literary texts. Of course, apart from the structures shown above, other patterns that correspond to the negative forms of verb conjugation can also be identified, but whose examples are not common.

In the 78 evaluated phrases, we see that the suffixes -ma, -mas, -maslik and the words emas and yo'q are used to indicate negativity. The distribution of these negativity markers and the patterns in which they are used are as follows:

emas appears in 19 patterns in total. While only emas is used to mark the negative forms of indicative in nouns, after the suffixes -gan (-kan/-qan) in the past tense, -moqda in the present, -adigan/-ydigan in the future tense, -moqchi in the subjunctive mood and after the word kerak in the imperative mood; In the adequacy category, after the word mumkin, emas comes into play and negation is made. In addition, there is also a theme in the negative of the story and narration forms of these modes.

yo'q appears in 4 patterns in total. Negativity is achieved by adding yo'q to the end in inflection patterns formed by the suffixes -gan (-kan/-qan) in the past tense, -(a) yotgan in the present tense, and -gi (-ki/-qi) in the optative mood. At the same time, yo'q is also used in the negative story of the past tense, which is made with the suffix -gan (-kan/-qan).

-mas is active in a total of 7 patterns. These are the simple negative conjugation of present tense and the combined conjugation of story and narration. At the same time, the adequacy category, where the descriptive verbs ol- and bil- are used, also has -mas in the present negative form.

-maslik is seen in 3 patterns in total. These are the simple negative conjugation of the imperative mood and the combined conjugations of story and narration.

-ma appears in 47 patterns in total. 45 of these are the remaining verb tenses mentioned above. At the same time, in the adequacy category where descriptive verbs ol- and bil- are used, we see that the negative suffix -ma is used in two more forms other than the present tense.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır. Makale edebiyat sahasına aittir.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile arasında mali çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Ethics Committee Permission

Ethics committee permission is not required for this study. No research has been conducted on any living creature (human and animal). The article belongs to the field of literature.

Deconfliction Statement

The author of the article declares that there is no conflict of financial interest between him and any institution, organization, person related to this study.

Support and Thanks

Support was not received from any institution or organization in the study.